

**จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาในรัฐธรรมนูญ
นโบบารัฐบาร และพระราชบัญญัติประถมศึกษา (พ.ศ.2475 - 2488)**

การให้การศึกษานมาถถึง การให้วิชาความรู้ การถ่ายทอดวัฒนธรรม การปลูกฝังทัศนคติและค่านิยม และการเสริมสร้างสุขภาพจิตเติบโตและสมบูรณ์ทางกาย หรืออีกนัยหนึ่งการให้การศึกษาคือ การพัฒนาผู้เรียนในทุก ๆ ด้าน เพื่อให้ผู้เรียนได้พัฒนาไปในทิศทางที่สอดคล้องกับจุดมุ่งหมายทางการศึกษาที่กำหนดไว้ (สมิตร คุณานุกร, 2518)

ดังนั้นจุดมุ่งหมายการศึกษาเป็นสิ่งที่มีความสำคัญยิ่งต่อการจัดการศึกษาของชาติ ทั้งนี้เพราะจุดมุ่งหมายเป็นตัวกำหนดทิศทางในการจัดการศึกษาว่าควรจะเป็นไปในทิศทางใด เพื่อพัฒนาผู้เรียนให้มีคุณลักษณะอันพึงประสงค์ ดังพระบรมราชาธิวาาทในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช ที่พระราชทาน เมื่อวันพุธที่ 25 มิถุนายน 2523 (สำนักงานราชเลขาธิการ, 2524) ความตอนหนึ่งว่า

การศึกษานั้น ไม่ว่าจะศึกษาเพื่อตน หรือจะให้แก่ผู้อื่น สำคัญอย่างอึ่งที่ จะต้องทำให้ได้ตรงตามวัตถุประสงค์จึงจะได้ผลเป็นคุณประโยชน์ มิฉะนั้นจะต้องมีการผิดพลาดเสียหายเกิดขึ้น ทำให้เสียเวลาและเสียประโยชน์ไปเปล่า ๆ วัตถุประสงค์ของการศึกษานั้นคืออย่างไร กล่าวโดยรวบยอดก็คือการทำให้บุคคลมีปัจจัยหรืออุปกรณ์สำหรับชีวิตอย่างครบถ้วนเพียงพอทั้งในส่วนวิชาความรู้ ส่วนความคิดวินิจฉัย ส่วนจิตใจ และคุณธรรม ความประพฤติ ส่วนความซื่อสัตย์และความสามารถในอันที่จะนำความรู้ ความคิด ไปใช้ปฏิบัติงานด้วยตนเองให้ได้จริง ๆ เพื่อสามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยความสุข ความเจริญมั่นคง และสร้างสรรค์ประโยชน์ให้แก่สังคม และบ้านเมืองได้ตามควรแก่ฐานะด้วย . . .

ในการจัดการศึกษา นอกจากจะพิจารณาถึงจุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาแล้ว แนวทางการจัดการศึกษา เพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายนั้น ๆ ก็เป็นสิ่งจำเป็นสำหรับบุคคลที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาทุกระดับควรได้ตระหนักและทำความเข้าใจให้ตรงกัน เพื่อประโยชน์ในการจัดการศึกษา

ดังนั้นในบทนี้ จะได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 - 2488 ในรัฐธรรมนูญ นโอบายทางการศึกษาของรัฐบาล พระราชบัญญัติประถมศึกษา ตามลำดับดังนี้

1. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475
2. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 - 2488
 - 2.1 จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในรัฐธรรมนูญ
 - 2.2 จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในนโอบายรัฐบาล ระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2485
 - 2.3 จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในนโอบายรัฐบาล ระหว่าง พ.ศ. 2485 - 2488
 - 2.4 จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในพระราชบัญญัติประถมศึกษา

สถาบันวิจัยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง

พ.ศ. 2475

การศึกษาของประเทศไทยในสมัยโบราณสืบมานั้น เป็นวัฒนธรรมแบบไทยโดย เฉพาะ ไม่มีโรงเรียน ไม่มีหลักสูตรการศึกษา เป็นการสืบทอดและสร้างสรรค์วัฒนธรรม เพื่อให้ผู้เรียนสามารถดำเนินชีวิตประจำวัน ประกอบอาชีพได้ดังที่บรรพบุรุษได้ทำสืบเนื่อง กันมา และให้เป็นคนสุจริตรอบคอบ มีใจเมตตากรุณา กตัญญูรู้คุณ หรืออีกนัยหนึ่งคือให้มี คุณสมบัติตามคำสอนในพุทธศาสนานั้นเอง (ทองค้อ ก้าวชัย ๕ อรรถชยา, ม.ป.ป.)

ดังนั้นแนวทางการจัดการศึกษาทั้งหลาย จึงขึ้นอยู่กับครุผู้ถ่ายทอดวิชาความรู้ นั้น ๆ เป็นสำคัญ ซึ่งจุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาลักษณะดังกล่าว ได้ดำเนินต่อมา จนถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตระหนักดีว่า การศึกษาเท่านั้นจะทำให้คนฉลาด และมีความรู้ความสามารถ อันจะนำไปสู่ความเจริญ รุ่งเรือง การบำรุงการศึกษาโดยเสมอภาคกันนั้น เป็นจุดมุ่งหมายสำคัญที่ทรงยึดถือมาตลอด รัชกาล (อุบล จิระสวัสดิ์, 2517) นอกจากนี้การจัดการศึกษาในรัชสมัยของพระองค์ยังมี จุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาดังที่อุทัย มุลศิลป์ (2512) ได้สรุปเอาไว้ 3 ประการ คือ

1. เพื่อสนองความต้องการของบ้านเมืองที่ต้องการคนเข้ารับราชการ
2. เพื่อคุณประโยชน์ทั่วไป (จัดการศึกษาเพื่อทอราษฎร หรือเพื่อเยาวชน ของชาติส่วนใหญ่ได้รับการศึกษา)
3. เพื่อเป็นการส่งเสริมการศึกษาพระศาสนา

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้ทรงวาง รากฐานการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้แก่พลเมือง โดยการปรับปรุงการศึกษา และ ขยายการศึกษาจนถึงขั้นอุดมศึกษา กล่าวคือ ทรงให้ตราพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 และทรงให้ยกฐานะโรงเรียนข้าราชการพลเรือนขึ้นเป็นจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อวันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2459 (อุบล จิระสวัสดิ์) และในการจัดการศึกษาระดับ ประถมศึกษา เพื่อเป็นการศึกษาภาคบังคับในช่วงนี้ เพ็ญจันทร์ ทับประเสริฐ (2528) ได้สรุปจุดมุ่งหมายไว้ 4 ประการดังนี้

1. เพื่อฝึกราษฎรให้เข้ารับราชการ
2. เพื่อเป็นเครื่องมือในการประกอบอาชีพแก่ลูกทาสที่ได้รับการปลดปล่อยเป็นไท
3. เพื่อพัฒนาราษฎรในการประกอบอาชีพ
4. เพื่อเพิ่มพูนความรู้ให้กับราษฎรทั้งหมด

ครั้นถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะพระราชทานการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้แก่ราษฎรชาวไทย ทรงมีพระราชดำริว่า การปกครองของประเทศจำเป็นต้องปรับปรุงให้เหมาะสมกับกาลสมัยและความเจริญของโลก ครั้นพระองค์ได้ทรงปรึกษากับพระยาวิศาลวาจา ซึ่งเป็นข้าราชการตำแหน่งสูงในขณะนั้น พระยาวิศาลวาจาได้ถวายคำแนะนำว่า ยังไม่ถึงเวลาที่ประเทศสยามจะปกครองด้วยระบอบนั้น ด้วยเหตุผลที่ว่าราษฎรยังขาดการศึกษาเป็นส่วนใหญ่ (ปรีดี พนมยงค์, 2515) ด้วยเหตุนี้ แนวพระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญจึงต้องพักไว้ก่อน ความล่าช้าของการดำเนินการดังกล่าว เป็นเหตุผลอีกประการหนึ่งที่น่าไปสู่การเปลี่ยนแปลงการปกครองในปี พ.ศ. 2475

2. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 - 2488

ประเทศไทยเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นการปกครองระบอบประชาธิปไตยเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 โดยข้าราชการทหาร และพลเรือนระดับกลางในนามของ "คณะราษฎร" ได้ยึดอำนาจการปกครองประเทศจากพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 การยึดอำนาจในครั้งนี้ดำเนินไปโดยปราศจากการต่อสู้ขัดขืนที่รุนแรง และสำเร็จลงภายในเวลาไม่นาน ทั้งนี้เพราะเป็นช่วงเวลาที่ยังคงพระประมุขของประเทศได้เสด็จพระราชดำเนินแปรพระราชฐานยังหัวหิน เพื่อทอดพระเนตรการทดลองยิงปืนใหญ่ ซึ่งมีนายทหารชั้นผู้ใหญ่ แม่ทัพ นากองไปร่วมในการทดลองอาวุธในครั้งนี้เป็นส่วนมาก และคณะราษฎรได้ทำการจับกุมเจ้านาย ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ไว้เป็นองค์และตัวประกัน เพื่อเพิ่มอำนาจในการต่อรอง พร้อมทั้งตัด

การติดต่อสื่อสาร โดยการยึดกรมไปรษณีย์ ทำให้องค์การของรัฐไม่สามารถสั่งการหรือติดต่อ
กันได้ (ประสูร ภมรนนตรี, 2518) จากนั้นคณะราษฎรได้ประกาศหลัก 8 ประการไว้ใน
ประกาศของคณะราษฎร ฉบับที่ 1 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) เพื่อใช้เป็น
นโยบายในการบริหารประเทศ ดังนี้

1. จะต้องรักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง
ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง
2. จะต้องรักษาความปลอดภัยภายในประเทศให้การประทุษร้ายต่อกันลดน้อยลง
ให้มากที่สุด
3. จะต้องบำรุงความสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ โดยรัฐบาลใหม่จะ
พยายามหางานให้ราษฎรทำโดยเต็มความสามารถ จะร่างโครงการ
เศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาก
4. จะต้องให้ราษฎรได้มีสิทธิเสมอภาคกัน
5. จะต้องให้ราษฎรได้มีเสรีภาพ มีความเป็นอิสระ เมื่อเสรีภาพนี้ไม่ขัดต่อ
หลัก 4 ประการดังกล่าวข้างต้น
6. จะต้องให้การศึกษารอบรู้แก่ราษฎร

จากหลัก 8 ประการดังกล่าว คณะราษฎรได้กำหนดให้การศึกษาเป็นหลัก 1
ในหลัก 8 ประการ ซึ่งแสดงถึงเจตนารมณ์ของคณะราษฎรต่อการจัดการศึกษาของชาติ

2.1. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในรัฐธรรมนูญ

ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครองได้ 3 วัน คือในวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ.
2475 พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้พระราชทานพระบรมราชานุมัติให้ใช้
"พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พุทธศักราช 2475"
(ราชกิจจานุเบกษา, 2475) ซึ่งบทบัญญัติในมาตรา 10 ได้กล่าวถึงเงื่อนไขในการจัด
การศึกษาระดับประถมศึกษา ต่อการเลือกผู้แทนราษฎรในการปกครองสมัยที่ 3 ไว้ดังนี้

มาตรา ๑๐ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร จะต้องเป็นไปตามกาลสมัยดังนี้

สมัยที่ ๑

นับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้เป็นต้นไปจนกว่าจะถึงเวลาที่สมาชิกในสมัยที่ ๑ จะเข้ารับตำแหน่ง ให้คณะราษฎรซึ่งมีผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารเป็นผู้ใช้อำนาจแทน จัดตั้งผู้แทนราษฎรชั่วคราวขึ้นเป็นจำนวน ๗๐ นายเป็นสมาชิกในสภา

สมัยที่ ๒

ภายในเวลา ๖ เดือน หรือจนกว่าการจัดประเทศเป็นปกติเรียบร้อย สมาชิกในสภาจะต้องมีบุคคล ๒ ประเภททำกิจการร่วมกัน คือ

ประเภทที่ ๑ ผู้แทนซึ่งราษฎรจะได้เลือกขึ้นจังหวัดละ ๑ นาย ถ้าจังหวัดใด มีสมาชิกเกินกว่า ๑๐๐,๐๐๐ คน ให้จังหวัดนั้นเลือกผู้แทนเพิ่มขึ้นอีก ๑ นาย ทุก ๆ ๑๐๐,๐๐๐ นั้น เศษของ ๑๐๐,๐๐๐ ถ้าเกินครึ่งให้นับเพิ่มขึ้นอีก ๑ คน

ประเภทที่ ๒ ผู้เป็นสมาชิกอยู่แล้วในสมัยที่ ๑ มีจำนวนเท่ากับสมาชิกประเภทที่ ๑ ถ้าจำนวนเกินให้เลือกกันเองว่าผู้ใดจะคงเป็นสมาชิกต่อไป ถ้าจำนวนขาดให้ผู้ที่มิได้อยู่เลือกบุคคลใด ๆ เข้าแทนจนครบ

สมัยที่ ๓

เมื่อจำนวนราษฎรทั่วพระราชอาณาเขตได้สอบไล่วิชาประถมศึกษาได้เป็นจำนวนเกินกว่าครึ่ง และอย่างช้าต้องไม่เกิน ๑๐ ปี นับแต่วันใช้รัฐธรรมนูญนี้ สมาชิกในสภาผู้แทนราษฎรจะต้องเป็นผู้ที่ราษฎรได้เลือกตั้งขึ้นเองทั้งสิ้น สมาชิกประเภทที่ ๒ เป็นอันไม่มีอีกต่อไป . . .

หลังจากนั้นคณะผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองได้แต่งตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรชั่วคราว ตามบทบัญญัติแห่งพระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราวขึ้น 70 นาย และจัดให้มีการประชุมกันเป็นครั้งแรกในวันที่ 28 มิถุนายน ซึ่งที่ประชุมได้ลงมติเลือกมหาอำมาตย์โทพระยามโนปกรณนิติธาดา ดำรงตำแหน่ง "ประธานคณะกรรมการราษฎร" (นายกรัฐมนตรี) และแต่งตั้ง "คณะกรรมการราษฎร" (คณะรัฐมนตรี) อีก 14 นาย (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2536) จากนั้นได้แต่งตั้งคณะกรรมการขึ้นชุดหนึ่งเป็นผู้ร่างรัฐธรรมนูญฉบับถาวรขึ้น ซึ่งได้ประกาศใช้ในวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2475

โดยมีมหาอำมาตย์โทพระยามโนปกรณนิติธาดาได้เข้าดำรงตำแหน่งนาอกรัฐมนตรีอีกวาระหนึ่ง "รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. 2475" (ราชกิจจานุเบกษา, 2475) ได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายและแนวทางการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาไว้ในหมวดที่ 7 ว่าด้วยการใช้รัฐธรรมนูญ และบทเฉพาะกาล ความตอนหนึ่งว่า

มาตรา ๖๕ เมื่อราษฎรมีสิทธิออกเสียงเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญนี้ ต้องมีการศึกษาไม่จบประถมศึกษาสามัญมากกว่ากึ่งจำนวนทั้งหมด และอย่างช้าต้องไม่เกินกว่าสิบปี นับแต่วันใช้พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว พ.ศ. ๒๔๗๕ สมาชิกผู้แทนประกอบด้วยสมาชิก ๒ ประเภท มีจำนวนเท่ากัน . . .

จากหลักการศึกษาคณะราษฎร พระราชบัญญัติธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามชั่วคราว และบทเฉพาะกาลของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม ทำให้ได้ทราบแนวความคิดของรัฐบาลในช่วงนี้ที่คาดหวังไว้ว่าเมื่อราษฎรได้รับการศึกษาจบชั้นประถมศึกษาสามัญจะเป็นผู้ที่มีความรู้ ความเข้าใจในระบอบการปกครองตามแบบใหม่ ตลอดจนมีวิจรรณญาณในการเลือกผู้แทนราษฎร เพื่อเป็นตัวแทนในการเข้าไปทำหน้าที่บริหารประเทศได้อย่างมีประสิทธิภาพโดยไม่จำเป็นต้องมีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภท 2 อีกต่อไป ดังข้อความที่ปรากฏในรายงานการประชุมสภาศึกษาครั้งที่ 4 ซึ่งแสดงถึงเจตนารมณ์ในการจัดการศึกษาของรัฐบาลว่า "ตามรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามนั้นเห็นได้ชัดว่านโยบายของรัฐบาลมีความประสงค์ที่จะให้ประชาชนได้รับการศึกษาในระดับประถมศึกษาให้มากที่สุดเพราะเมื่อประชาชน พลเมืองส่วนมากสำเร็จชั้นประถมศึกษาแล้ว ก็จะได้มีภูมิปัญญาพอสมควร" (วิทอาจารย์, 2476) ทั้งนี้เมื่อราษฎรส่วนใหญ่เป็นของประเทศที่มีความรู้ดี และเป็นคนดีแล้วสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรก็ไม่จำเป็นต้องมีสมาชิกประเภท 2 อีกต่อไป (โกวิท วรนิพนธ์, สัมภาษณ์, 1 กุมภาพันธ์ 2539) และจากเงื่อนไขเวลาที่กำหนดไว้เป็นแนวทางในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษานั้น ถือเป็นเสมือนสัญญาที่รัฐบาลได้ให้ไว้กับราษฎรว่า รัฐบาลจะได้ขยายการศึกษาออกไปอย่างกว้างขวาง เพื่อให้ราษฎรเรียนจบชั้นประถมศึกษาได้เกินครึ่งจำนวนของราษฎรทั้งประเทศภายในเวลา 10 ปี แต่เงื่อนไขเวลาดังกล่าวนี้ ได้เปลี่ยนไปเป็น

ภายใน 20 ปีตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ คือ "รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2475 (แก้ไขเพิ่มเติม พ.ศ. 2483)" (สภาร่างรัฐธรรมนูญ, 2515) และจากข้อกำหนดดังกล่าวข้างต้น รัฐบาลในแต่ละสมัย ได้ถือเป็นนโยบายทางการศึกษาในระยะต่อมา

2.2 จุดมุ่งหมาย และแนวทางจัดการศึกษาในนโยบายทางการศึกษาของ รัฐบาล ระหว่าง พ.ศ. 2475 - 2485

การปกครองตามระบอบประชาธิปไตยดำเนินไปอย่างไม่คั่งอึดมั่นคง ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนคณะรัฐบาลกันหลายครั้ง แต่ก็ไม่สามารถจะระงับความวุ่นวายขัดแย้งลงได้ ซึ่ง David A. Wilson (1962 อ้างถึงใน อุบล จิระสวัสดิ์, 2517) ได้กล่าวสรุปถึงความวุ่นวายทางการเมืองภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ไว้ว่า

. . . การเปลี่ยนแปลงในปีดังกล่าวกลายเป็นจุดเริ่มต้นของการแย่งอำนาจในกลุ่มผู้นำในคณะราษฎร การก่อกองชิงอำนาจระหว่างฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ก่อให้เกิดความไม่แน่นอนและความไม่มั่นคงทางการเมืองขึ้น และเมื่อฝ่ายพลเรือนได้ถูกผลักดันออกจากวงการเมืองแล้ว ผู้นำฝ่ายทหารเองก็แย่งอำนาจการปกครองกันภายในกลุ่มของตน โดยมีฝ่ายพลเรือนอยู่รอบนอก และคอยสลับฉากเป็นครั้งคราว . . .

นอกจากความวุ่นวายที่เกิดขึ้นเนื่องจากความขัดแย้งภายในกลุ่มผู้ก่อการเองแล้ว ยังเกิดจากการขาดความร่วมมือในการปกครองตามแบบใหม่ เมื่อมีการเปลี่ยนแปลง การปกครองเกิดขึ้นจึงเกิดความวุ่นวายในการบริหารประเทศหลายประการ เช่น ประชาชน โดยทั่วไปขาดความรู้ ความเข้าใจในระบอบการปกครอง ความเคยชินในการทำงานตามลำดับไม่มีการตัดสินใจที่เด็ดขาด ฯลฯ (ประจักษ์ กษณนตรี, 2518)

ในช่วงเวลา 10 ปีนับจาก พ.ศ. 2475 - 2485 มีรัฐบาลเข้ามาบริหารประเทศทั้งหมด 9 ชุด ซึ่งรัฐบาลแต่ละชุดได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินเพื่อขอความไว้วางใจต่อรัฐสภาตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญ และในนโยบายดังกล่าวได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาของชาติไว้เป็นส่วนหนึ่ง ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการศึกษาระดับประถมศึกษา ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 1 (28 มิถุนายน 2475 - 10 ธันวาคม 2475)

รัฐบาลชุดนี้ เป็นรัฐบาลชุดแรกและชุดเดียวที่ไม่มีตำแหน่งที่เรียกว่า "คณะรัฐมนตรี" "นอกรัฐมนตรี" และ "รัฐมนตรี" หากแต่เรียกชื่อเป็นอย่างอื่นที่มีความหมายอย่างเดียวกันว่า "คณะกรรมการราษฎร" "ประธานคณะกรรมการราษฎร" และ "กรมการราษฎร" ตามลำดับ (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2538) และไม่ได้แถลงนโยบายการบริหารราชการแผ่นดินต่อสภาผู้แทนราษฎรแต่ได้ถือว่าหลัก 6 ประการของคณะราษฎรที่ให้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรชั่วคราวซึ่งคณะผู้รักษาพระนครฝ่ายทหารแต่งตั้งขึ้นจำนวน 70 นาย ปฏิญาณตนต่อสภาก่อนเข้ารับหน้าที่นั้นเป็นนโยบายของรัฐบาลคณะนี้ (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่ารัฐบาลชุดที่ 1 มีจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาคือ จะให้การศึกษาเต็มแก่นักราษฎร

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 2 (10 ธันวาคม 2475 - 1 เมษายน 2476)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยามในวันที่ 10 ธันวาคม 2475 แล้ว คณะกรรมการราษฎรได้กราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งตามวิธีแห่งรัฐธรรมนูญ และวันเดี๋ยวนั้นเองก็ได้มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ โดยมีพระยามโนปกรณนิติธาดา ดำรงตำแหน่งนอกรัฐมนตรี และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม 2475 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) ซึ่งมีนโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาดังนี้

ว่าโดยทั่วไปรัฐบาลนี้รับรองหลัก 8 ประการที่คณะกรรมการราษฎรได้
 ดำเนินการอยู่แล้วเป็นจุดที่หมายจะดำเนินการต่อไปให้บรรลุถึงซึ่งความสำเร็จ
 . . . วิธีซึ่งจะดำเนินไปสู่หลัก 8 ประการที่กล่าวข้างต้นนั้น คือ . . .

8. การศึกษา

เพื่อที่จะให้พลเมืองมีการศึกษาโดยแพร่หลาย จะต้องอนุโลมตามระเบียบ
 การปกครองที่ให้เข้าลักษณะเดียวกับแผนเศรษฐกิจแห่งชาติซึ่งจะได้กล่าวใน
 ตอนนโยบายกรรมการต่อไป . . .

นโยบายทางกรรมการ

- 1) จะประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ทั่วทั้งกรุงเทพฯ และ
 หัวเมือง เพื่อให้ได้ปริมาณตามที่กำหนดไว้ในรัฐธรรมนูญ
- 2) ในส่วนการปรับปรุงคุณสมบัติแห่งการศึกษาทั่วไป จะแก้ไขให้พิเศษขึ้น
 ด้วยตั้งพิธีฝึกหัดครูทุกประเภททุกชั้นจนพอกำการ เพราะการสอนจะสำเร็จเป็น
 ผลดีสมหมายก็ด้วยต้องมีผู้สอนแต่ล้วนเป็นครูที่ได้ฝึกอบรมมาแล้ว
- 3) ในส่วนวิชาอาชีวะ จะริบจัดตั้งโรงเรียนวิสามัญศึกษา ทั้งแผนก
 กสิกรรม อุตสาหกรรมและพาณิชย์การค้าครบครัน ตั้งแต่ชั้นประถมศึกษาขึ้นไป
 เพื่อจะได้ไม่มีแต่การเรียนหนังสือเป็นสามัญศึกษาไปส่วนเดียวเหมือนเดิมนี่ . . .
- 5) ในส่วนเครื่องอุปกรณ์การศึกษา เช่น แบบเรียน หีบสมุด ทุนเล่าเรียน
 การกีฬา การอนุสฎภาษา ฯลฯ เหล่านี้ก็จะจัดให้มีขึ้นแพร่หลาย
 จนพอความต้องการ . . .

แผนดำเนินการทั้งหมดนี้จะต้องดำเนินไปพร้อมกัน เพื่อให้เป็นอุปกรณ์แห่งกัน
 และกัน และจะเร่งรัดจัดทำตามกำลังทุนที่มีพอจะทำได้

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 3 (1 เมษายน 2476 - 20 มิถุนายน 2476)

เนื่องจากเกิดความแตกแยกทางด้านความคิดเห็นในเรื่องการปกครองในระบอบใหม่ โดยเฉพาะแนวความคิดในเรื่องโครงการเศรษฐกิจของหลวงประดิษฐมนูธรรม ซึ่งได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นแนวความคิดที่อาจต่อการปฏิบัติ ดังที่ ประสูร ภมรมนตรี (2518) ได้กล่าวไว้ว่า " . . .โครงการเศรษฐกิจ หรือสหกรรม หรือสมุดปกเหลืองของหลวงประดิษฐมนูธรรม (ปรีดี พนมยงค์) แสดงให้เห็นถึงแนวความคิดที่ต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองให้ครบรูปสมบูรณ์แบบไปพร้อม ๆ กัน ทั้งทางด้านสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งได้สร้างคามไม่พอใจให้กับผู้ก่อการบางท่านอย่างรุนแรง เนื่องจากเห็นว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงแบบพลิกแผ่นดิน . . . "

ดังนั้นจึงทำให้เกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงจนถึงต้องมีพระราชกฤษฎีกาให้ปิดประชุมสภาและงดใช้รัฐธรรมนูญบางมาตรา เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2476 (ประสูร ภมรมนตรี) และตามความในข้อ 2 แห่งพระราชกฤษฎีกาให้ปิดประชุมสภานี้แทนราชทูต และตั้งคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ พ.ศ. 2476 ได้บัญญัติให้รัฐมนตรีผู้ซึ่งว่าการกระทรวงต่าง ๆ อยู่ในเวลาอุปสภา เป็นสมาชิกของคณะรัฐมนตรีชุดใหม่โดยตำแหน่ง ส่วนรัฐมนตรีอื่น ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งขึ้นโดยคำแนะนำของนายกรัฐมนตรี ดังนั้นรัฐบาลชุดนี้ซึ่งยังมีมหาอำมาตย์โทพระยามโนปกรณนิติธาดา เป็นหัวหน้ารัฐบาล และเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2538) รัฐบาลชุดนี้มิได้มีการแถลงนโยบายแก่ประการใด เนื่องจากได้รับการแต่งตั้งขึ้นมาในเวลาฉุกเฉิน (นพพงษ์ บุญจิตราคุธย์ และธรรมรส โชติฤกษ์, 2527)

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 4 (21 มิถุนายน 2476 - 16 กันยายน 2476)

วันที่ 20 มิถุนายน 2476 นายพันเอกพระยาพลพลพสุเสนาได้นำคณะทหารบกทหารเรือ และพลเรือนจำนวนหนึ่งเข้ายึดอำนาจการบริหารประเทศจากรัฐบาลพระยามโนปกรณนิติธาดา และขอให้คณะรัฐมนตรีลาออกจากตำแหน่งพร้อมทั้งให้มีการเปิดประชุมสภานี้แทนราชทูต หลังจากนั้นนายพันเอกพระยาพลพลพสุเสนาก็ได้เข้าดำรงตำแหน่ง

นาถรัฐมนตรี เมื่อวันที่ 21 มิถุนายน 2476 โดยมีเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรีดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการอีกวาระหนึ่ง รัฐบาลได้ตกลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน เมื่อวันที่ 26 มิถุนายน 2476 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) แต่ไม่มีนโยบายในการจัดการศึกษากำหนดไว้โดยเฉพาะ มีเพียงนโยบายรวมที่กล่าวไว้รวม ๆ ว่า

"รัฐบาลนี้เห็นว่า หลัก 6 ประการที่สภาผู้แทนราษฎรได้รับรองแล้วนั้น เป็นหลักนโยบายที่ทุกกระทรวงทบวงกรมร่วมมือกันดำเนินการต่อไปได้"

"นอกจากการบำรุงราษฎรในทางอาชีพ ทางการศึกษา และทางอื่น ๆ ซึ่งรัฐบาลสนใจบำรุงอย่างที่สุดแล้ว รัฐบาลจะได้รักษาความสงบเรียบร้อยให้ประชาชนไว้วางใจซึ่งกันและกัน ร่วมสามัคคีกัน . . ."

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 5 (16 ธันวาคม 2476 - 21 กันยายน 2477)

นอกจากความขัดแย้งกันภายในกลุ่มผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว ยังเกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองกับกลุ่มเจ้านาถข้าราชการ ที่ยังยึดมั่นในระบอบการปกครองแบบเก่า จนเป็นชนวนก่อให้เกิด "กบฏบวรเดช" หรือกบฏปี 2476 ซึ่งมีพระองค์เจ้าบวรเดช อดีตเสนาบดีกระทรวงกลาโหมและนายพันเอกพระยาศรีวิไลยสงคราม นายทหารผู้ร่วมก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นหัวหน้า ร่วมกับกลุ่มนายทหาร และข้าราชการฝ่ายหัวเมืองทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้คิดทำการล้มรัฐบาลของนายพันเอกพระยาพลพลกฤษณา เมื่อวันที่ 11 ตุลาคม พ.ศ. 2476 โดยอ้างเหตุผลว่า รัฐบาลได้ปล่อยให้บุคคลกระทำการหมิ่นประมาทของคณะพระประมุขและรับเอาตัวหลวงประดิษฐมนูธรรมเข้ามาร่วมคณะรัฐบาล (เสาวรักษ์ [ร.ท. จงกล ไกรฤกษ์], ม.ป.ป.) ฝ่ายผู้ก่อการกบฏได้ยื่นข้อเสนอกับรัฐบาลรับรองฐานะความสำคัญ และถวายพระเกียรติแก่พระมหากษัตริย์ และให้ดำเนินการบริหารประเทศให้เป็นไปตามหลักรัฐธรรมนูญเอื้อองประเทศประชาชาติไปโดยทั้งหลาย แต่รัฐบาลปฏิเสธเงื่อนไขดังกล่าว และประกาศว่าพระองค์เจ้าบวรเดชเป็นกบฏ ดังนั้นจึงเกิดการสู้รบระหว่างทหารของรัฐบาล

กับทหารฝ่ายพระองค์เจ้าบวรเดชเป็นเวลาหลายวัน นับตั้งแต่วันที่ 11 ตุลาคม จนถึงวันที่ 25 ตุลาคม พ.ศ. 2476 ฝ่ายรัฐบาลชนะ ส่วนทหารฝ่ายกบฏถูกจับกุมเป็นจำนวนมาก และนายพันเอกพระยาศรีวิฑูริย์สงครามเสียชีวิตขณะทำการต่อสู้ สำหรับพระองค์เจ้าบวรเดชได้เสด็จลี้ภัยไปอยู่ต่างประเทศ (ประสูร ภมรมนตรี, 2518)

ภายหลังปราบปรามฝ่ายกบฏได้แล้ว รัฐบาลได้จัดให้มีการเลือกตั้งทั่วไปเป็นครั้งแรกระหว่างเดือนพฤศจิกายน ถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2476 โดยวิธีการเลือกตั้งทางอ้อม คือ ดำเนินการเลือกตั้งผู้แทนตำบลก่อนแล้วจึงดำเนินการเลือกตั้งสมาชิกประเภทที่ 1 สำหรับจังหวัดนั้น (อุบล จิระสวัสดิ์, 2517) ผลการเลือกตั้งได้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎร 78 คน โดยมีนายพันเอกพระยาพลพลพยุหเสนา ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ และพระยาสุรเสนาเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินเพื่อขอความไว้วางใจจากสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 25 ธันวาคม 2476 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, น.ป.ป.) ซึ่งมีนโยบายที่เกี่ยวกับการศึกษาและการศึกษาระดับประถมศึกษา ดังนี้

รัฐบาลนี้จะดำเนินนโยบายตามหลัก 6 ประการต่อจากรัฐบาลที่แล้วมา เพื่อให้ประเทศชาติเจริญก้าวหน้าสืบไปตามวิถีทางรัฐธรรมนูญ ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขของชาติ . . . ส่วนการศึกษานั้นมีแผนการศึกษา และมีนโยบายวางไว้เป็นบรรทัดฐานดีแล้ว รัฐบาลนี้จะหาวิถีทางที่ดีซึ่งจะนำไปให้ถึงจุดที่หมาย ให้พลเมืองรู้จักระบอบการปกครองตามแบบประชาธิปไตย ได้มีความเป็นอยู่เหมาะสมแก่สมัยรัฐธรรมนูญ . . . รัฐบาลนี้จะได้บำรุงการศึกษาทางอาชีพและการหาวิชาความรู้ตามความต้องการแห่งรัฐธรรมนูญ เป็นต้นว่าขยายประถมศึกษาให้แพร่หลาย และเขิบการศึกษาวิชาการรัฐธรรมนูญ ศึกษากิจการปฏิบัติกิจการให้สำคัญยิ่งกว่าที่แล้วมา . . . ส่วนวิถีให้การศึกษาโดยทั่วไปจะให้ได้ประโยชน์สมหวังดังว่ามานั้น รัฐบาลนี้จะจัดการปรับปรุงหลักสูตร และสรรพตำรา กับทั้งบำรุงฐานะและคุณสมบัติของครู และอาจารย์ให้สมกับที่วิชาครูเป็นวิชาชีพ และที่ครูจะเป็นผู้อบรมสั่งสอนกุลบุตร กุลธิดาสืบไป

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 6 (22 กันยายน 2477 - 8 สิงหาคม 2480)

หลังจากที่สภาผู้แทนราษฎรลงมติไม่เห็นชอบกับข้อตกลงระหว่างประเทศเรื่อง "โควตาชายาง" ที่รัฐบาลได้ลงนามไปก่อน เป็นผลให้รัฐบาลต้องลาออก แต่เมื่อรัฐบาลลาออกแล้ว สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรก็สนับสนุนให้นายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา กลับเข้ามาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่อไปตามเดิม และพระยาสาส์นประพันธ์ ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารประเทศ เมื่อวันที่ 24 กันยายน 2477 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) และมีข้อความที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา ดังนี้

ในหลักการศึกษา รัฐบาลนี้มีความปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้การศึกษาแก่พลเมืองทั่วไปอย่างเต็มที่ ให้ได้รับการอบรมในระบอบการปกครองตามแบบรัฐธรรมนูญ ให้ได้รับการศึกษาทางธรรมชาติ ทางการทำงานและทางการสมาคมฝึกฝนให้รอบรู้ มีปัญญาความคิด รู้จักค้นคว้าหาเหตุผลโดยตนเองได้ มีจรรยาประกอบด้วยกำลังกายและกำลังใจเป็นอันดี กับทั้งไม่ให้ละทิ้งเสียซึ่งจริยศึกษาแห่งชาติ ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ดีของไทย มุ่งประสงค์ให้ผู้รับการศึกษาแล้ว สามารถประกอบอาชีพได้ มีอนามัย และศีลธรรมอันดีงาม

รัฐบาลนี้จะจัดการแก้ไขปรับปรุงงานประถม และมีชั้นศึกษาให้มีระดับที่ดี ขยายประถมศึกษาให้มีโรงเรียนประชาบาลอย่างน้อยตำบลละ 1 โรงเรียน เพื่อให้ทั่วหน้าแพร่หลายได้ผลตามที่รัฐธรรมนูญต้องการ จะจัดทั้งในทางสามัญศึกษา วิสามัญศึกษา หนักไปในทางเกษตรกรรมและพาณิชย์การ . . .

รัฐบาลนี้จะพยายามให้บุตรกุลธิดามีโอกาสหาความรู้ได้อย่างเต็มที่ ที่จะจัดได้ตามระบอบประชาธิปไตย จะบำรุงพลศึกษา . . .

เพื่อที่จะให้การศึกษาได้เป็นไปตามนโยบายนี้ รัฐบาลจะปรับปรุงการทำงานให้รัดกุม เหมาะสมแก่กาลสมัย ให้การงานประสานกันได้ดี และโดยเฉพาะอย่างยิ่งจะจัดการปรับปรุงหลักสูตรและสรรพตำรา ขยายการฝึกหัดครูกับทั้งบำรุงฐานะของครูอาจารย์ ให้สมกับที่วิชาครูเป็นวิชาชีพ และที่ครูจะเป็นผู้อบรมสั่งสอนบุตรกุลธิดาสืบไป . . .

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 7 (9 สิงหาคม 2480 - 21 ธันวาคม 2480)

ในการประชุมสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 27 กรกฎาคม 2480 นายเลื่อง ไชยภาค สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจังหวัดอุบลราชธานี ได้ตั้งกระทู้ถามรัฐบาลเกี่ยวกับการขายที่ดินของ กรมพระคลังข้างที่ของรัฐบาลแต่รัฐบาลไม่สามารถที่จะตอบปัญหาให้กระจ่างชัดได้ สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจึงได้เสนอญัตติขอเปิดอภิปรายทั่วไปเกี่ยวกับเรื่องนี้ (ประเสริฐ ปัทมสุคนธ์, 2517) การเปิดอภิปรายดังกล่าวทำให้นายกรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรีได้ทราบฉพาะบังคม ลาออกจากตำแหน่งในวันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2480 เพื่อให้โอกาสแก่ทุกฝ่ายได้สอบสวน ตามความชอบธรรม (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2536)

ครั้นวันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2480 ได้มีประกาศพระบรมราชโองการแต่งตั้งรัฐบาลชุดใหม่ ซึ่งนายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา ก็ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยมีนายนาวาเอกหลวงสินธุสงครามชัย ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ รัฐบาลได้แถลงนโยบายต่อสภาผู้แทนราษฎรเมื่อวันที่ 11 สิงหาคม 2480 (สำนักงาน เลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) ซึ่งมีข้อความสั้น ๆ ว่า "คณะรัฐมนตรีนี้จะดำเนินนโยบาย ตามที่คณะรัฐมนตรีชุดก่อนได้แถลงไว้ต่อสภาผู้แทนราษฎรแล้ว ส่วนเรื่องการซื้อขายที่ดินบาง ราชของพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นปัญหาอยู่นั้นรัฐบาลจะได้ตั้งคณะกรรมการสอบสวนให้ขาวสะอาด"

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 8 (21 ธันวาคม 2480 - 16 ธันวาคม 2481)

ในวันที่ 7 พฤศจิกายน พ.ศ. 2480 รัฐบาลชั่วคราวได้จัดให้มีการเลือกตั้งครั้ง ใหม่ โดยราษฎรเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรโดยตรงด้วยวิธีแบ่งเขต ซึ่งแต่ละเขตมีผู้ แทนราษฎรได้เขตละ 1 คน ในการเลือกตั้งครั้งนี้ได้สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรทั้งสิ้น 91 คน และนายพันเอกพระยาพหลพลพยุหเสนา ได้เข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีต่ออีกวาระหนึ่ง โดยมีนายนาวาเอกหลวงสินธุสงครามชัย เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ รัฐบาล ชุดนี้ได้แถลงนโยบายเมื่อวันที่ 23 ธันวาคม 2480 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) กล่าวถึงการจัดการศึกษาของชาติ ความว่า

รัฐบาลนี้มีนโยบายที่จะดำเนินการก้าวหน้าต่อไปตามหลัก 6 ประการใน การประดิษฐานรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรสยาม. . .ในการจัดการศึกษานั้น รัฐบาลจะได้ให้การศึกษาเพื่อยังผลให้เกิดการครองชีพสมควรแก่อนาคตภาพ และ เป็นกำลังแห่งประเทศชาติตามแนวทางดังต่อไปนี้

1. สามัญศึกษา จะได้พยายามจัดให้การศึกษากภาคบังคับได้ขยายแผ่ออกไป ตามความประสงค์ของพระราชบัญญัติประถมศึกษา และเร่งรัดคุณภาพให้ดีขึ้น ด้วยการบำรุงอุปกรณ์ของโรงเรียนและฐานะแห่งครู . . .

2. อาชีวศึกษาซึ่งเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง รัฐบาลจะได้จัดให้มีสถานศึกษากการอาชีพ ประเภทต่าง ๆ ให้เป็นปีกแผ่นตามความเหมาะสมแก่ท้องถิ่นตามลำดับ ความจำเป็น โดยหนักไปในทางปฏิบัติ . . .

5. จะได้จัดให้การพลศึกษาแพร่หลายในโรงเรียนทั่วไป . . .ให้ผลแห่ง การศึกษานี้ได้เป็นประโยชน์ทั้งทางกาย และทางใจ

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 9 (16 ธันวาคม 2481 - 6 มีนาคม 2485)

จากการบริหารประเทศของรัฐบาลคณะที่ 8 ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่าง สมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 กับสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 ขึ้น ทั้งนี้ เนื่องจากการที่นายเลื่อง ไชยกาลได้ตั้งกระทู้ถามหลวงวิจิตรวาทการ เกี่ยวกับการแสดง ปาฐกถาที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งมีข้อความตีเตือนประเทศจีนและคนจีนอย่างรุนแรง ทำให้สมาชิกผู้แทนราษฎรประเภทที่ 2 กลุ่มหนึ่งพากันรวมแบกนายเลื่อง ไชยกาล โยนลง ในสระน้ำ เหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้สมาชิกประเภทที่ 1 ไม่พอใจเป็นอันมาก (วิเทศกรณีย์ [นามแฝง], 2501) และต่อมาได้มีพระบรมราชโองการให้ประกาศพระราชกฤษฎีกาสอบ สมาชิกผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 11 กันยายน 2481 เพื่อจัดให้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทน ราษฎรใหม่ภายในเวลา 90 วัน

การเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรประเภทที่ 1 ทั่วประเทศได้มีขึ้นอีกครั้ง ในวันที่ 12 พฤศจิกายน พ.ศ. 2481 ซึ่งผลการเลือกตั้งปรากฏว่าผู้ที่ได้รับเลือกตั้งเข้ามาส่วนใหญ่จะเป็นคนเก่า และนายพันเอกหลวงชินุสสงคราม (ยศในขณะนั้น) ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยมีนายวาเอกหลวงชินุสสงครามชื่อ ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2536) รัฐบาลชุดนี้ ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 26 ธันวาคม 2481 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) มีนโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา คือ

1. สามัญศึกษา จะพยายามจัดให้การศึกษาภาคบังคับได้ขยายออกไปตามความประสงค์ของพระราชบัญญัติประถมศึกษา และเร่งรัดคุณภาพให้ดีขึ้น ด้วยการบำรุงอุปกรณ์ของโรงเรียนและฐานะของครู . . .
2. อาชีวศึกษา ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง จะจัดให้มีสถานศึกษาอาชีพประเภทต่าง ๆ ให้เป็นปีกแผ่นเหมาะสมแก่ท้องที่ตามลำดับความจำเป็น โดยหนักในทางปฏิบัติ . . .
5. จะจัดให้การพลศึกษาแพร่หลายในโรงเรียนทั่วไป . . . ให้เป็นประโยชน์ทั้งทางกายและทางใจ

ซึ่งนโยบายดังกล่าวข้างต้น ได้มีการนำมากล่าวถ้อยคำในที่ประชุมข้าหลวงประจำจังหวัดต่าง ๆ ทั่วประเทศ โดยมีนายวาเอกหลวงชินุสสงครามชื่อ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงธรรมการ (อ้างถึงในรอง ศยามานนท์ และคณะ, 2507) ดังความตอนหนึ่ง ความว่า "ประถมศึกษา สำคัญคือขอให้เด็กได้เข้าเรียนกันให้หมด และให้พยายามจัดตั้งโรงเรียนให้มากที่สุด อหากให้เด็กได้ผ่านการประถมศึกษา คือชั้นประถมปีที่ 4 ไปให้มากที่สุดที่จะทำได้ เพื่อจะไม่ให้เป็นภาระของการศึกษาผู้ใหญ่ต่อไป . . ."

กล่าวโดยสรุป ในช่วงเวลา 10 ปี ภายหลังจากเปลี่ยนแปลงการปกครอง (24 มิถุนายน 2475 - 8 มีนาคม 2485) มีรัฐบาลเข้ามาบริหารราชการแผ่นดินรวมทั้งสิ้น 9 คณะ แม้ว่าตามบทบัญญัติแห่งรัฐธรรมนูญที่ประกาศใช้จะได้กำหนดให้รัฐบาลมีเวลาในการบริหารราชการแผ่นดินอยู่เป็นเวลา 4 ปีก็ตาม แต่เนื่องจากความไม่มั่นคงทางการเมืองจึงมีการเปลี่ยนแปลงรัฐบาลอยู่เสมอ รัฐบาลแต่ละคณะมีเวลาในการบริหารราชการแผ่นดินเพียงระยะเวลาอันสั้น ดังจะเห็นได้ว่ารัฐบาลทั้ง 9 คณะนี้ มีเพียงรัฐบาลคณะที่ 8 และคณะที่ 9 เพียงสองคณะเท่านั้น ที่มีเวลาบริหารราชการแผ่นดินอยู่เป็นเวลายาวเกินกว่า 1 ปีขึ้นไป และมีเพียงรัฐบาล 5 คณะ คือ คณะที่ 2 คณะที่ 5 คณะที่ 8 คณะที่ 8 และคณะที่ 9 ที่ได้กล่าวถึงนโยบายการศึกษาไว้เป็นส่วนหนึ่งในนโยบายรัฐบาล และเป็นที่น่าสังเกตว่า การเปลี่ยนแปลงรัฐบาลในแต่ละครั้งนั้นไม่ค่อยมีการเปลี่ยนแปลงผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับกาหนดคนนโยบายทางการศึกษามากนัก ดังนั้นจุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา ในนโยบายของรัฐบาล ช่วงเวลานี้จึงเป็นไปในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน โดยเฉพาะนโยบายการศึกษาของรัฐบาลคณะที่ 8 กับรัฐบาลคณะที่ 9 ซึ่งมีความเหมือนกันแทบทุกข้อความ

จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาตามนโยบายของรัฐบาลในช่วงนี้มีสาระสำคัญโดยสรุปดังนี้

1. สืบหลักการศึกษาเป็นจุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาหลัก เพื่อให้การศึกษาแก่ราษฎรอย่างทั่วถึง
2. เพื่อให้ความรู้เกี่ยวกับการปกครองระบอบประชาธิปไตย และการอาชีพต่างๆ เพื่อ"ให้พลเมืองรู้จักระบอบการปกครองตามแบบประชาธิปไตย และมีความเป็นอยู่เหมาะสมแก่สมัยรัฐธรรมนูญ. . ." (เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี, 2476 อ้างถึงใน รอง ศยามานนท์ และคณะ, 2507)

3. จัดให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาอย่างแพร่หลาย กล่าวคือ ในช่วงแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น รัฐบาลยังไม่สามารถที่จะประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษาให้ได้ครบทุกตำบล ดังนั้นรัฐบาลที่เข้ามาบริหารราชการแผ่นดินก่อนพ.ศ. 2478 จึงกำหนดคนโอบายที่จะประกาศใช้พระราชบัญญัติให้ได้ครบทุกตำบลทั่วพระราชอาณาจักร และมีนโยบายที่จะเพิ่มจำนวนโรงเรียนประชาบาลให้ครบทุกตำบลอย่างน้อยตำบลละ 1 โรงเรียน เพื่อให้เป็นไปตามบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ

4. ปรับปรุงคุณภาพของการศึกษาระดับประถมศึกษาให้ดีขึ้น โดยการปรับปรุงหลักสูตร และหนังสือเรียนต่าง ๆ ขยายการฝึกหัดครู และส่งเสริมฐานะของครูให้สูงขึ้น จัดหาอุปกรณ์การเรียนการสอนให้มากขึ้น

2.3. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในนโยบายทางการศึกษาของ รัฐบาล ระหว่าง พ.ศ. 2485 - 2488

เมื่อวันที่ 1 กันยายน พ.ศ. 2482 ได้เกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยสงครามได้เริ่มในทวีปยุโรปก่อน (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) ประเทศไทยซึ่งอยู่ในเอเชีย ห่างไกลจากสมรภูมิมักก็ต้องได้รับผลกระทบจากสงครามในครั้งนี้อย่าง โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจเพราะประเทศไทยพึ่งพาสินค้าอุปโภค บริโภคจากยุโรปเช่น เครื่องจักร ทางการแพทย์ อาหารสำเร็จรูป เป็นต้น และเมื่อสงครามเกิดขึ้นในยุโรป บรรดาโรงงานต่าง ๆ ในประเทศที่เข้าร่วมสงคราม ได้เปลี่ยนไปเป็นโรงงานผลิตอาวุธยุทโธปกรณ์เป็นส่วนใหญ่ แรงงานต่าง ๆ ถูกระดมไปใช้ในสงคราม ด้วยเหตุนี้สินค้าอุปโภค บริโภคที่มีอยู่ในประเทศดังกล่าวจึงถูกส่งออกไปใช้ภายในประเทศ เพื่อป้องกันความขาดแคลน วิกฤตการณ์หนึ่งเรื่องพาณิชย์ต่าง ๆ ถูกนำไปใช้ในสงคราม รวมทั้งความปลอดภัยในการเดินทะเลเพื่อการพาณิชย์ไม่มี จากสาเหตุดังกล่าว ทำให้การค้ากับบางประเทศที่เกี่ยวข้องกับสงครามหยุดชะงักไป ดังนั้นประเทศไทยจึงไม่อาจซื้อสินค้าบางประเภทจากประเทศเหล่านั้นได้ สินค้าขาเข้าส่วนใหญ่จึงมาจากประเทศในเครือจักรภพอังกฤษ สหรัฐอเมริกา และญี่ปุ่น (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวิวัฒนไชย ไชยธรรมาธิบดี, 2504) เมื่อสินค้าที่ประเทศไทยเคยสั่งซื้อจากยุโรปมาไม่ได้ ทำให้เกิดการขาดแคลนและทำให้สินค้านี้มีราคาสูงขึ้น

ประชาชนประสบปัญหาค่าครองชีพสูง รัฐบาลจึงมีนโยบายทางเศรษฐกิจให้ประชาชนอื่น
อื่นซึ่งในการประกอบอาชีพ หารายได้และให้รู้จักการประหยัด เพื่อเตรียมพร้อมที่จะเผชิญ
กับสภาวะของความขาดแคลนเนื่องจากภัยสงคราม ดังความตอนหนึ่งในคำปราศรัยของ
จอมพล ป. พิบูลสงคราม (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, [2]ศธ. 15/24) เมื่อวันที่ 20
ตุลาคม พ.ศ. 2483 ความว่า

ในทางเศรษฐกิจเราจะต้องหมักเหม็นช่วยกันทุกทาง ซึ่งไม่มีอะไรเป็นของยาก
ที่จะปฏิบัติไม่ได้ ข้าพเจ้าขอเสนอเป็นข้อคิดอย่างสังเขปว่า ทุกท่านต้องหา
รายได้อันให้มากที่สุด และใช้ให้น้อยที่สุด . . .

นอกจากนี้รัฐบาลได้ชักชวนให้ราษฎรทุกภาคทุกคนทำงาน พยายามจัดหาหรือ
ประดิษฐ์สิ่งของที่ต้องอาศัยจากต่างประเทศขึ้นเอง และให้ทุกคนใช้ที่ดินทำสวนครัว และ
เลี้ยงสัตว์ (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ศธ. 99/258) นอกจากนี้รัฐบาลยังได้ส่งเสริม
อุตสาหกรรมพื้นเมืองเช่น อุตสาหกรรมทอผ้า และชักชวนราษฎรให้ปลูกฝ้ายและทอผ้าแบบ
ใช้กึ่งกระดูก ขยายและส่งเสริมอุตสาหกรรมหลายประเภทขึ้นในประเทศไทย แต่ถึงประสบ
ปัญหาการผลิตไม่เพียงพอับความต้องการของตลาดภายในประเทศ สินค้าที่ผลิตได้จึงยังคง
มีราคาสูง ส่วนสินค้าต่าง ๆ ที่จำเป็นแก่ชีวิตประจำวัน นักฉวยโอกาสได้กว้านซื้อไปกักตุน
ไว้ ทำให้สินค้าหมดไปจากตลาด คนมีฐานะดีจึงสามารถซื้อได้ที่ละมาก ๆ คนยากจนไม่มี
โอกาสซื้อ (ศรีกรุง, 2482) รัฐบาลจึงหาทางป้องกันมิให้ราคาสินค้าสูงขึ้น และป้องกันพ่อค้า
กักตุนสินค้า โดยออกพระราชบัญญัติป้องกันการค้ากำไรเกินควร (ราชกิจจานุเบกษา, 2483)

ต่อมาในวันที่ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2483 ชาวไทยต้องจับอาวุธเข้าทำการ
สู้รบในสงครามอินโดจีน และสงครามได้สงบลงในวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2484
(สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) ครั้นต่อมาในวันที่ 8 ธันวาคม พ.ศ. 2484
สงครามมหาเอเชียบูรพาก็ได้อุบัติขึ้นในประเทศไทย ทั้งนี้เพราะการยินยอมให้กองทัพญี่ปุ่น
เดินทัพผ่านประเทศไทย เพื่อไปตีพม่าและมลายูของอังกฤษ ซึ่งประเทศไทยได้ทำข้อตกลง
กับญี่ปุ่น 4 ข้อดังที่ ทวี บุณยเกตุ (ม.ป.ป.) ได้บันทึกไว้ ดังต่อไปนี้

1. การที่ยอมให้ฝ่ายผู้ป้อนนำทหารผ่านดินแดนของประเทศไทยนี้ ต้องไม่ปลดอาวุธทหารไทย
2. เรื่องกองทัพบกผู้ป้อนของฝ่ายนั้น จะเพียงแค่ม่านเท่านั้น จะไม่นำกองอยู่ที่กรุงเทพฯ
3. ข้อตกลงที่จะตกลงกันนี้ให้มีขีดจำกัดเฉพาะในเรื่องการทหารเท่านั้น
4. ข้อตกลงนี้เป็นอันเด็ดขาด จะไม่มีข้ออะไรเพิ่มเติมเข้ามาภายหลังอีก

แต่ภายหลังที่รัฐบาลได้เซ็นสัญญายอมให้ทหารผู้ป้อนผ่านประเทศไทยได้ไม่กี่วัน รัฐบาลผู้ป้อนก็ได้เริ่มเจรจาขอกู้เงินจากไทยเป็นงวดแรก เพื่อใช้จ่ายในกิจการของทหารผู้ป้อน ซึ่งข้อเจรจาดังกล่าวได้รับการคัดค้าน และเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างจอมพล ป. พิบูลสงครามและรัฐมนตรีบางท่านที่ร่วมคณะรัฐบาล ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงคณะรัฐมนตรีใหม่ในวันที่ 7 มีนาคม พ.ศ. 2485 นายปรีดี พนมยงค์ จึงพ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และได้รับแต่งตั้งให้เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ แทนตำแหน่งที่ว่าง (ทวี บุณยเกตุ, ม.ป.ป.)

จากการที่รัฐบาลยินยอมให้ผู้ป้อนกู้ยืมเงินได้เรื่อย ๆ โดยการพิมพ์ธนบัตรเพิ่มขึ้น ทำให้ปริมาณเงินหมุนเวียนในประเทศมีมากขึ้น ในขณะที่สินค้ามีปริมาณน้อย และต่อมาผู้ป้อนยังได้เจรจาขอปรับปรุงอัตราแลกเปลี่ยนระหว่างเงินบาทกับเงินเยนโดยขอเพิ่มค่าของเงินเยนให้สูงขึ้นเป็น 1 เยนเท่ากับ 1 บาท ซึ่งแต่ก่อนนี้อัตราแลกเปลี่ยน 1.50 เยนเท่ากับ 1 บาท (ทวี บุณยเกตุ, ม.ป.ป.) ประกอบกับที่ประสบปัญหาทางงบประมาณขาดคลาดติดต่อกันเป็นเวลานาน (อุบล จิระสวัสดิ์, 2517) จึงทำให้เกิดภาวะเงินเฟ้อขึ้นภายในประเทศไทย รัฐบาลได้ดำเนินการแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยวิธีการต่าง ๆ แต่การใช้มาตรการต่าง ๆ ของรัฐบาลในการแก้ไขภาวะเงินเฟ้อไม่ค่อยได้ผลนัก เพราะการลดจำนวนเงินในตลาดไม่สัมพันธ์กับการใช้จ่ายของกองทหารผู้ป้อนในประเทศ แต่อย่างไรก็ดี มาตรการต่าง ๆ ที่รัฐบาลใช้ก็มีส่วนควบคุมภาวะเงินเฟ้อมิให้ลุกลามใหญ่โตได้ (พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าวิวัฒนไชย ไชยอินทร์, 2504) จากสภาพการณ์ดังกล่าวข้างต้น ทำให้สินค้าขาดแคลนมากยิ่งขึ้น รัฐบาลจึงต้องใช้มาตรการที่จะจัดให้ราษฎรทุกคนได้รับส่วนแบ่งในสิ่งของที่จำเป็น ซึ่งขาดแคลน

โดยการประกาศใช้ "พระราชกฤษฎีกาควบคุมเครื่องอุปโภค บริโภค ให้เพียงพอแก่ความต้องการ พุทธศักราช 2484" ซึ่งให้อำนาจรัฐบาลในการควบคุมให้มีการปันส่วนในการซื้อขายเครื่องอุปโภค บริโภคที่ได้ประกาศควบคุม ซึ่งในระยะแรกของสงครามสินค้าที่ต้องใช้ปันส่วนในการแลกซื้อ คือ น้ำตาลทราย ไม้ขีดไฟ น้ำมันก๊าด (ประชาชาติ, 2485) ขณะเดียวกันรัฐบาลได้ปราบปรามผู้ค้ากำไรเกินควร และผู้กักสินค้าเพื่อเก็งกำไร ด้วยการประกาศบังคับใช้ "พระราชบัญญัติมอบอำนาจให้รัฐบาลในภาวะคับขัน (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2485" เพื่อเพิ่มโทษแก่ผู้ฝ่าฝืนพระราชกฤษฎีกาดัง ๆ ในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมสินค้าอุปโภค บริโภคให้พอเพียงกับความต้องการ แต่อย่างไรก็ตามกฎหมายฉบับดังกล่าวก็ไม่สามารถแก้ไขปัญหาทางเศรษฐกิจได้ (อุบล จิระสวัสดิ์, 2517)

นอกจากต้องประสบกับปัญหาทางด้านเศรษฐกิจที่รุนแรงดังกล่าวแล้ว ประเทศไทยยังได้รับภัยทางอากาศ จากการโจมตีของฝ่ายสัมพันธมิตรหลายครั้ง ทั้งนี้เพราะนอกจากประเทศไทยจะยินยอมให้ความร่วมมือทางทหารกับญี่ปุ่นซึ่งอยู่ฝ่ายอักษะแล้ว ในเวลาเที่ยงวันของวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2485 รัฐบาลไทยภายใต้การนำของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ยังได้ประกาศสงครามกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกา (ราชกิจจานุเบกษา, 2485) ซึ่งเป็นการประกาศตัวเป็นศัตรูกับฝ่ายสัมพันธมิตรอย่างเป็นทางการ สถานการณ์ต่างๆที่ฝ่ายสัมพันธมิตรมุ่งโจมตี ได้แก่ ย่านชุมนุมชน ย่านที่มีความสำคัญทางยุทธศาสตร์และบริเวณที่ตั้งกองทหารญี่ปุ่น โดยเฉพาะในปี พ.ศ. 2487 ซึ่งเป็นช่วงปลายสงคราม ฝ่ายสัมพันธมิตรได้รับชัยชนะเป็นส่วนใหญ่ในยุโรป ดังนั้นจึงได้ทุ่มกำลังโจมตีทางด้านเอเชียมากขึ้น มีผลทำให้การทิ้งระเบิดในประเทศไทยมีความรุนแรงและบ่อยครั้งขึ้น (ทวี บุญยเกตุ, ม.ป.ป.)

ในระหว่างช่วงปลายสงคราม ปัญหาความขาดแคลนมีมากขึ้น ประชาชนในต่างจังหวัดขาดแคลนเครื่องนุ่งห่ม และไม้ขีดไฟ บางจังหวัดประชาชนไม่มีเสื้อผ้าสำหรับสวมใส่ และไม่มีไม้ขีดไฟ ต้องใช้ผ้ากระสอบ หรือนำเสื้อผ้าเก่ามาซ่อมแซมไว้ใช้แทน การซื้อหา และใช้ไม้ช้อนใหญ่ ๆ วางไว้แล้วจุดไฟให้ติดหามรุ่งหามค่ำ เวลาต้องการไฟก็ใช้วิธีเป่าให้ลุกเป็นเปลวไฟ อุดสาหกรรมภายในประเทศก็ดำเนินไปอย่างไม่ค่อยได้ผลนัก

เนื่องจากประสบปัญหาหลายประการ เช่น เครื่องจักรเสื่อมคุณภาพไม่สามารถหาอะไหล่มาเปลี่ยนได้ อุตสาหกรรมบางชนิดขาดวัตถุดิบ เช่น อุตสาหกรรมทอผ้า ทำกระดาษ ทำไม้ขีดไฟ แม้จะได้มีการนำเอาวัตถุดิบที่มีอยู่ภายในประเทศมาใช้ทดแทนแล้วก็ตาม เช่น ใช้ขี้เถ้าแทนโซดาไฟในอุตสาหกรรมทำสบู่ หรือสกัดน้ำมันจากต้นยาง ฯลฯ ทำให้การผลิตไม่เพียงพอกับความต้องการของตลาดโดยเฉพาะกระดาษ ส่วนสินค้าบริโภคในแต่ละภูมิภาคของประเทศมีอยู่มาก แต่การขนส่งไม่สะดวก เนื่องจากรถไฟ รถบรรทุกถูกระดมไปใช้ในการทำสงครามหมด ทำให้สินค้าขึ้นเมืองมีราคาสูงไปทั่ว (อุบล จิระสวัสดิ์, 2517)

การดำเนินนโยบายทางการเมืองระหว่างประเทศของรัฐบาลในสภาวะการณ์ของสงครามโลกครั้งที่ 2 ดังกล่าวข้างต้น ได้รับการต่อต้านจากกลุ่มคนไทยจำนวนหนึ่งทั้งภายในประเทศ และนอกประเทศ ที่ได้รวมตัวกันจัดตั้ง "ขบวนการเสรีไทย" เพื่อดำเนินงานต่อต้านญี่ปุ่นอย่างลับ ๆ และให้ความร่วมมือในการปฏิบัติการต่าง ๆ กับฝ่ายสัมพันธมิตร โดยมีนายปรีดี พนมยงค์ เป็นหัวหน้าเสรีไทยภายในประเทศ และหม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช อัครราชทูตไทยประจำกรุงวอชิงตัน เป็นหัวหน้าเสรีไทยในประเทศสหรัฐอเมริกา การดำเนินงานของขบวนการเสรีไทยทั้งภายใน และนอกประเทศได้รับความร่วมมือจากบุคคลฝ่ายต่าง ๆ ทั้งในคณะรัฐบาล ข้าราชการ ทหาร ตำรวจ และประชาชนทั่ว ๆ ไป เพิ่มมากขึ้นเรื่อย ๆ (ดิเรก ชัยนาม, ม.ป.ป.) จนกระทั่งช่วงปลายสงครามสถานการณ์ภายในประเทศโดยเฉพาะอย่างยิ่งในจังหวัดพระนครได้ตึงเครียดมาก เพราะทหารญี่ปุ่นมีความมั่นใจว่าประเทศไทยจะหักหลัง ก็พอดีประเทศญี่ปุ่นประกาศยอมแพ้แก่สัมพันธมิตรโดยไม่มีเงื่อนไข เมื่อวันที่ 14 สิงหาคม พ.ศ. 2488 จึงทำให้ประเทศไทยหลีกเลี่ยงจากการเป็นสมรภูมิไปได้ (ทวี บุณยเกตุ, ม.ป.ป.) และเนื่องจากในระหว่างสงคราม การดำเนินงานของหน่วยเสรีไทยได้ทำประโยชน์แก่ฝ่ายสัมพันธมิตรมาก และการประกาศสงครามที่รัฐบาลสมัยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ได้กระทำไปนั้น ไม่ถูกด้วยระเบียบวิธีการ เช่น การอ่านประกาศสงครามในเที่ยงวันของวันที่ 25 มกราคม พ.ศ. 2485 มีลายมือชื่อของคณะผู้สำเร็จราชการครบคณะ คือ 3 คน ลงนามในประกาศ แต่ตามข้อเท็จจริงมีลงนามเพียง 2 คนเท่านั้น อีกหนึ่งคนคือ นายปรีดี พนมยงค์ ไม่ได้อยู่ในพระนคร จึงไม่ได้ลงนามด้วย แต่เวลาอ่านประกาศก็ได้ประกาศชื่อเข้าไปด้วยจึงถือได้ว่าประกาศนี้เป็น

โทษะ ดังนั้นประเทศไทยจึงได้ประกาศสันติภาพ เมื่อวันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2488 (ราชกิจจานุเบกษา, 2488) และสหรัฐอเมริกาก็ได้ประกาศตอบรับสนองคำประกาศสันติภาพนี้

นับจากที่ประเทศไทยจำเป็นต้องเข้าร่วมในสงครามมหาเอเชียบูรพา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสงครามโลกครั้งที่ 2 จนกระทั่งสิ้นสุดสงคราม ได้มีรัฐบาลเข้ามาบริหารประเทศ 4 คณะ ซึ่งรัฐบาลแต่ละคณะมีความเป็นมา และมีนโยบายในการจัดการศึกษาดังรายละเอียดต่อไปนี้

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 10 (7 มีนาคม 2485 - 1 สิงหาคม 2487)

เมื่อรัฐบาลได้ประกาศสงครามกับประเทศอังกฤษและสหรัฐอเมริกา ในวันที่ 25 มกราคม 2485 แล้ว รัฐบาลชุดที่ 9 ก็ได้ลาออกทั้งคณะ เมื่อวันที่ 8 มีนาคม 2485 เพื่อจะได้มีการปรับปรุงคณะรัฐมนตรีให้เหมาะสมกับที่ประเทศกำลังตกอยู่ในภาวะสงคราม (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) และต่อมาในวันที่ 7 มีนาคม 2485 ได้มีพระบรมราชโองการแต่งตั้งคณะรัฐมนตรีชุดใหม่ โดยมีจอมพลแปลก พิบูลสงคราม เข้าดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหม และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการต่างประเทศ นายพันเอกประสูร ภมรมนตรี (ยศในขณะนั้น) ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ และนาวาเอกหลวงศุภชลาศัย ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2538)

รัฐบาลชุดนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดิน เมื่อวันที่ 18 มีนาคม พ.ศ. 2485 (สำนักเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) สำหรับนโยบายเกี่ยวกับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

. . . รัฐบาลจะไม่ละเลยในการบำรุงการศึกษาของชาติ ให้ขึ้นสู่ระดับอันดียิ่งขึ้นไป เพื่อให้เทียบทันอารยะประเทศให้เร็วที่สุด โดยอาศัยการปรับปรุงหลักสูตร ตำราเรียน การยกย่องฐานะของครูให้สมกับที่จะเป็นผู้สั่งสอนอบรม กุลบุตร กุลธิดาของชาติ ทั้งจะพยายามจัดการศึกษาให้มีระดับเดีวกันทั่วราชอาณาจักรด้วย . . .

นโยบายของกระทรวงศึกษามีจุดประสงค์จะอบรมพลเมืองของชาติให้มี
คุณลักษณะเหมาะสมกับความต้องการของชาติในปัจจุบัน และให้ก้าวหน้าทัน
ความเจริญของบ้านเมืองในอนาคต

กระทรวงศึกษาธิการจะได้ดำเนินการดังต่อไปนี้

1. สามีศึกษา โดยทั่วไปจะเร่งรัดส่งเสริมคุณภาพ สมรรถภาพ และผล
ฐานะของครูให้ดีขึ้น กับจะปรับปรุงหลักสูตร แบบเรียนให้เหมาะสมแก่กาล
สมัย และให้ได้ระดับมาตรฐานสม่ำเสมอทั้งราชอาณาจักร สำหรับการศึกษา
ภาคบังคับจะขยายออกไปตามความประสงค์ของพระราชบัญญัติประถมศึกษา

...

2. อาชีวศึกษา จะจัดให้มีสถานศึกษาอาชีพประเภทต่าง ๆ เป็นปึกแผ่น
เหมาะสมกับท้องถิ่นตามลำดับความจำเป็น จะปรับปรุงและปฏิบัติงานให้
เหมาะสมแก่ความต้องการของประเทศชาติ โดยเฉพาะที่อยู่ในภาวะคับขัน

...

4. จะเร่งส่งเสริมการพลศึกษา โดยให้นักเรียนได้รับการฝึกอบรม
การกีฬาให้มากยิ่งขึ้นเพื่อความสมบูรณ์ในร่างกาย และพลานามัย มีจิตใจ
เป็นนักกีฬา และเป็นพลเมืองที่เข้มแข็งของชาติ . . .

8. จะเร่งรัดการอบรมจิตใจ วินัย ความสามัคคี และวัฒนธรรมแก่
นักเรียนตั้งแต่เยาว์วัย เพื่อให้เป็นพลเมืองที่เข้มแข็งในอนาคต . . .

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 11 (1 สิงหาคม 2487 - 31 สิงหาคม 2488)

เนื่องจากจอมพลแปลก พิบูลสงคราม นายกรัฐมนตรี ได้ลาออกจากตำแหน่ง
เมื่อวันที่ 24 กรกฎาคม 2487 ทั้งนี้เพราะสภาผู้แทนราษฎรลงมติไม่อนุมัติร่างพระราชบัญญัติ
อนุมัติพระราชกำหนดระเบียบราชการบริหารนครบาลเพชรบูรณ์ พ.ศ. 2487 และร่าง
พระราชบัญญัติอนุมัติพระราชกำหนดจัดสร้างทุกชนบท พ.ศ. 2487 (ทวี บุณยเกตุ,
ม.ป.ป.) จึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ พันตรีควง อภัยวงศ์
ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยมีนายทิว บุณยเกตุ ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวง
ศึกษาธิการ และนายเดือน บุญนาค ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

(สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2538) แต่เนื่องจากประเทศชาติกำลังตกอยู่ในภาวะสงคราม ดังนั้นนโยบายของรัฐบาลชุดนี้ได้ตกลงต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 3 สิงหาคม 2487 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) จึงไม่มีนโยบายในการจัดการศึกษาไว้ โดยเฉพาะ แต่ได้ตกลงนโยบายไว้เพียงสั้น ๆ ความว่า " รัฐบาลนี้จะยึดหลัก 6 ประการของคณะราษฎรเป็นหลักบริหารราชการแผ่นดิน อาทิเช่น หลักเอกราช หลักรักษาความสงบ หลักเอกราชในทางเสด็จกิจ หลักเสรีภาพ และหลักการศึกษา"

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 12 (31 สิงหาคม 2488 - 17 กันยายน 2488)

เมื่อสงครามสิ้นสุดลง และรัฐบาลได้ประกาศสันติภาพในวันที่ 16 สิงหาคม 2488 แล้ว นายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีก็ได้กราบบังคมลาออกจากตำแหน่ง เมื่อวันที่ 20 สิงหาคม 2488 โดยให้เหตุผลว่า "ได้มีการประกาศสันติภาพตามพระบรมราชโองการแล้ว ดังนั้นเพื่อให้เป็นไปตามประเพณีนิยมแห่งวิถีทางการเมือง และเพื่อเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีความเหมาะสมในอันที่จะยังมีบทบาทและดำเนินการเจรจาทำความเข้าใจอันดีกับฝ่ายพันธมิตรเข้าบริหารราชการแผ่นดิน เพื่อความวัฒนาถาวรของชาติสืบไป"

(สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2538) ต่อมาจึงได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ นายทวี บุณยเกตุ ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม 2488 แต่รัฐบาลชุดนี้เป็นเพียงรัฐบาลชั่วคราวที่รอให้หม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช กลับมาดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี และจัดตั้งรัฐบาลใหม่ (รอง หอชามานนท์ และคณะ, 2507) ดังนั้นรัฐบาลชุดนี้จึงมีอายุสั้นที่สุดเพียง 18 วัน

นโยบายที่รัฐบาลคณะนี้ได้ตกลงต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 1 กันยายน 2488 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, ม.ป.ป.) จึงไม่ได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาแต่ประการใด

คณะรัฐมนตรี คณะที่ 13 (17 กันยายน 2488 - 31 มกราคม 2489)

นายทวิ บุณยเกตุ นายกรัฐมนตรีได้ลาออกจากตำแหน่ง เมื่อวันที่ 17 กันยายน 2488 และในวันเดียวกันนี้เองก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ หม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี โดยมีพระศิริมสารวิสากรรม ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ (สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2538) รัฐบาลคณะนี้ได้แถลงนโยบายในการบริหารราชการแผ่นดินต่อสภาผู้แทนราษฎร เมื่อวันที่ 19 กันยายน 2488 (สำนักงานเลขาธิการรัฐสภา, น.ป.ป.) และกล่าวถึงการจัดการศึกษาไว้ กว้าง ๆ ดังต่อไปนี้

4. เนื่องจากสงครามเป็นเหตุทำให้จิตใจ และศีลธรรมของมนุษยชาติเสื่อมทรามลง สำหรับนโยบายภายใน รัฐบาลจึงเห็นความจำเป็นปรับปรุงในด้านจิตใจ และศีลธรรมของประชาชนคนไทย รวมทั้งข้าราชการ โดยจะได้พยายามดำเนินการเป็นการด่วน . . .

ค. ในการศึกษา นอกจากจะพยายามแก้ไขในส่วนที่ถูกกระทบกระเทือนจากการสงครามให้สู่สภาพปกติโดยเร็วแล้ว จะพยายามปรับปรุงคุณภาพของการศึกษาโดยทั่ว ๆ ไปให้ดีขึ้น และจะมุ่งเล็งถึงศีลธรรม และอนามัยของนักเรียนเป็นสำคัญ ทั้งนี้โดยมีจุดหมายที่จะให้ได้ผลเมืองดีเหมาะสมกับชาติที่รักสงบ

กล่าวโดยสรุป ในช่วงระยะเวลา 3 ปี 11 เดือน ที่ประเทศไทยต้องตกอยู่ในภาวะสงคราม มีรัฐบาลเข้ามาบริหารประเทศรวมทั้งสิ้น 4 คณะ และรัฐบาลต้องเผชิญกับปัญหาเฉพาะหน้าที่รุนแรงเกี่ยวกับความอยู่รอดของประเทศหลายประการ โดยเฉพาะปัญหาด้านยุทธศาสตร์ทางการรบ ปัญหาด้านทางเศรษฐกิจ ดังนั้นนโยบายในการบริหารประเทศส่วนใหญ่จึงเน้นหนักทางการป้องกันรักษาประเทศ ความมั่นคงทางด้านเศรษฐกิจ และการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเป็นสำคัญ สำหรับนโยบายทางด้านการศึกษา นั้น มีรัฐบาลเพียง 3 คณะใน 4 คณะที่กล่าวถึงนโยบายทางด้านนี้ และมีรัฐบาลเพียงคณะเดียว คือคณะที่ 10

ที่กล่าวถึงนโยบายในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา หรือการศึกษาภาคบังคับ ซึ่งโดยภาพรวมแล้วรัฐบาลแต่ละคณะมีจุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาไม่แตกต่างจากช่วงเวลาที่ผ่านมา กล่าวคือ ต้องการให้การศึกษาก่อราษฎรอย่างทั่วถึง เพื่อให้พลเมืองมีคุณลักษณะเหมาะสมกับความต้องการของชาติในปัจจุบัน และก้าวหน้าทันความเจริญของบ้านเมืองในอนาคต แต่ไม่ได้กำหนดว่าคุณสมบัติที่เหมาะสมกับความต้องการของชาตินั้นมีลักษณะอย่างไร เช่นเดียวกับในคำแถลงนโยบายทางการศึกษาของรัฐบาลคณะที่ 13 ที่มีจุดมุ่งหมายจะให้ได้พลเมืองดีเหมาะสมกับชาติที่รักสงบ แต่ไม่ได้กล่าวถึงคุณลักษณะของพลเมืองดีว่ามีลักษณะอย่างไร โดยมีแนวทางการจัดการศึกษา คือ พัฒนาคุณภาพการศึกษาให้ได้ระดับมาตรฐานเท่าเทียมกันทั่วพระราชอาณาจักร ขยายการศึกษาระดับประถมศึกษาให้กว้างขวาง จัดให้มีสถานศึกษาด้านอาชีพประเภทต่าง ๆ ส่งเสริมการพลศึกษา การอบรมด้านจิตใจ วินัย ความสามัคคี และวัฒนธรรม

ดังนั้นจุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา ในนโยบายรัฐบาลทั้ง 13 คณะโดยสาระแล้วมีความคล้ายคลึงกันมาก คือในระยะแรกของการเปลี่ยนแปลงการปกครอง รัฐบาลมีความริบเร่งที่จะให้ประชาชนได้รับการศึกษาอย่างกว้างขวาง และรวดเร็ว ดังนั้นรัฐบาลจึงกำหนดจุดมุ่งหมายทางการศึกษาไว้เป็นหลัก 1 ใน 6 หลัก เพื่อใช้เป็นนโยบายในการบริหารประเทศ ทั้งนี้เนื่องจากการกำหนดจุดมุ่งหมาย และแนวทางในการจัดการศึกษาในระบอบนั้น หรือแม้แต่ในระยะต่อมาก็ตามยังคิดถึงการจัดการศึกษาเพื่อมุ่งหมายที่จะพัฒนาคุณภาพประชาชนให้สามารถดำเนินชีวิตในสังคมประชาธิปไตยได้ จึงทำให้การกำหนดจุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาจึงมีลักษณะที่กว้าง ทั่วถึง และเพิ่มคุณภาพของประชาชนเป็นสำคัญ แล้วจึงมากำหนดว่าแนวทางในการจัดการศึกษาจะต้องเปิดโรงเรียนให้มากขึ้น ให้มีครูมากขึ้น ให้เด็กได้เข้าเกณฑ์ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษาให้มากขึ้น (สุนทร อมรวิวัฒน์, สัมภาษณ์, 17 ตุลาคม 2538) และเมื่อมีนโยบายการศึกษาระดับประเทศดังกล่าวนี้ ในระยะต่อมาก็ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478 เพื่อขยายผลการบังคับการศึกษาให้ครอบคลุมพื้นที่มากยิ่งขึ้น (เอกวิทย์ ณ ถาวร, สัมภาษณ์, 22 กุมภาพันธ์ 2539)

2.4. จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษาในพระราชบัญญัติประถมศึกษา

แนวความคิดในการออกพระราชบัญญัติบังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียนมีขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2435 ซึ่งเป็นปีแรกที่จัดตั้งกระทรวงธรรมการขึ้น โดยเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการคนแรกได้เสนอร่างโครงการขอการศึกษา ประกอบด้วย

ร่างกฎที่ 1 เรื่องพิกัดสำหรับการศึกษาเป็นหลักสูตร์ในโรงเรียนมูลศึกษา

ร่างกฎที่ 2 ว่าด้วยพิกัดทางการศึกษาในโรงเรียนสามัญขึ้นต่ำอย่างง่ายสำหรับโรงเรียนในตำบลบ้านนอก

ร่างกฎที่ 3 ว่าด้วยเรื่องสถานศึกษาในกรุงเทพฯ

และในร่างโครงการขอการศึกษาดังกล่าว ได้กล่าวถึงการบังคับเด็กให้เล่าเรียนไว้ว่า "เมื่อโรงเรียนมูลศึกษาได้จัดตั้งขึ้นตามพระอารามแล้วจะต้องออกพระราชบัญญัติบังคับให้เด็กอายุตั้งแต่ 7 ปีจนถึง 15 ปีต้องเข้าเรียน" (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.1/85) และถ้าเด็กคนใดไม่ยอมเข้าเรียนในโรงเรียนดังกล่าวจะถูกส่งไปเรียนในโรงเรียนคัดนีส (Reform School) ซึ่งจะต้องถูกบังคับให้เรียนวิชาต่าง ๆ พร้อมกันไปกับวิชาการฝีมือ (David K. Wyatt อ้างถึงใน ระลึก ชานี, 2522) แต่อย่างไรก็ดีแนวทางในการจัดการศึกษาภาคบังคับตามโครงการฉบับนี้ยังไม่ได้มีการตอบสนอง เพราะปรากฏว่าตาม "ประกาศตั้งโรงเรียนชั้นมูลศึกษา" เมื่อวันที่ 20 มิถุนายน 2435 นั้นไม่ได้กล่าวถึงเรื่องการศึกษาภาคบังคับไว้เลย (วุฒิชัย มูลศิลป์, 2516)

แนวทางในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา เพื่อกำหนดให้เป็นการศึกษาภาคบังคับนี้ได้รับการกระตุ้นอีกครั้งหนึ่งใน "ความเห็นที่จะจัดการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษ" ของพระยาวิสิษฐวิสิฐศักดิ์ อัครราชทูตสยามประจำประเทศอังกฤษที่ทูลเกล้าฯ ถวายเมื่อวันที่ 8 เมษายน ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441: ผู้วิจัย) (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ศ.2/12) ซึ่งกล่าวถึงปัญหาการศึกษาของนักเรียนสยามในประเทศอังกฤษและความสำคัญของการจัดการศึกษาในประเทศสยาม จากร่างความเห็นดังกล่าวส่งผลให้กระทรวงธรรมการจัดทำ "ร่างโครงการศึกษาในกรุงเทพฯ" ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ 5 เมื่อวันที่ 17 มิถุนายน ร.ศ. 117 (อ้างถึงใน คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ, 2514)

โดยอาศัยเค้าโครงของพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ (บรรดาศักดิ์ในขณะนั้น) ประกอบ ตามร่างโครงการศึกษานี้ ได้กล่าวถึงการศึกษาภาคบังคับไว้หมวด 4 ซึ่งเป็นหมวดหนึ่งในภาคที่ 1 ว่าด้วยการศึกษาในกรุงเทพฯ ความว่า

. . . ในบรรดาโรงเรียนหลวงที่เป็นชั้นประถมศึกษา นักเรียนมาเป็นเวลา การศึกษาควรจะให้เรียนได้เปล่า ไม่ต้องเสียค่าเล่าเรียน และเมื่อโรงเรียน เบื้องต้นประถมศึกษาได้จัดมากขึ้นแล้ว ควรมีข้อพระราชบัญญัติบังคับให้เด็กใน อายุเล่าเรียนต้องมาเรียนในโรงเรียนเบื้องต้น . . .

แต่แนวทางการจัดการศึกษานี้ไม่บรรลุผลในทางปฏิบัติ เพราะร่างโครงการศึกษา ร.ศ. 117 นี้ไม่ได้นำมาปฏิบัติในการจัดการศึกษา ต่อมาในปี พ.ศ. 2453 ได้มีการกล่าวถึง แนวทางจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาให้เป็นการศึกษาภาคบังคับใน "ร่างประกาศกระแส พระบรมราชโองการเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม" แต่มีต้นประกาศใช้บังคับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จสวรรคตเสียก่อน (คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเฉลิมวันรัชช, 2514)

ครั้นต่อมาเมื่อเจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (พระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์) ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการในปี พ.ศ. 2455 ได้ "ร่างความเห็นที่จะจัดการศึกษา ร.ศ. 131" ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย ร.6 ซึ่งร่างความเห็นนั้นนอกจากจะมีการกล่าวถึง ความจำเป็นที่จะต้องจัดวิสามัญศึกษาควบคู่กับสามัญศึกษาแล้ว ยังได้กำหนดการจัดการ ศึกษาออกเป็น 2 ระดับ คือ การศึกษาขั้นต่ำกับการศึกษาขั้นสูง สำหรับการศึกษาขั้นต่ำนั้น ต้องมีการบังคับให้เด็กเข้าเล่าเรียนด้วย (กองจดหมายเทศน์แห่งชาติ, ร.6 ศ.10/13) และร่างความเห็นฉบับนี้ได้ใช้เป็นแนวทางในการจัดทำร่าง "โครงการศึกษา พ.ศ. 2458" ซึ่งได้กล่าวถึงการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาให้เป็นการศึกษาภาคบังคับไว้อย่างชัดเจน ว่า "การศึกษาภาคบังคับ ได้แก่ ความรู้ทั้งฝ่ายสามัญศึกษา และวิสามัญศึกษาเพียงใดซึ่ง สมควรจะให้ราษฎรมีความรู้ไว้เป็นพื้นทุกคน ขอให้รู้ผิดชอบชั่วดี รู้วิชากลาง ๆ ไว้สำหรับ ให้พอกำที่จะต้องใช้อยู่ทุกวัน รู้จักทางที่จะรักษาตัวทั้งส่วนชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สินมั่นคงและ

ชื่อเสียงให้พอครองคนเป็นพลเมืองดีได้คนหนึ่ง กับให้รู้จักทำการหาเลี้ยงชีพตามภูมิฉานา
เหล่าตระกูลของตน รวมเรียกว่า ประถมศึกษา . . . (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6
ศ.10/13) และเพื่อที่จะให้การจัดการศึกษาภาคบังคับบรรลุผลสำเร็จตามที่ได้ประกาศไว้ใน
โครงการศึกษา พ.ศ. 2456 เจ้าพระยาพระเสด็จฯ จึงได้ร่าง "พระราชบัญญัติลักษณะบังคับ
เด็กให้เล่าเรียน พุทธศักราช 2457" ขึ้นทูลเกล้าฯ ถวาย เมื่อวันที่ 10 กันยายน 2457
เพื่อที่จะให้ประกาศใช้เป็นกฎหมายบังคับ แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
ได้ทรงนำ "ร่างพระราชบัญญัติลักษณะบังคับเด็กให้เล่าเรียน" เข้าปรึกษาในที่ประชุมเสนาบดี
เมื่อวันที่ 12 กันยายน 2457 พระราชบัญญัติดังกล่าวได้รับการคัดค้านในประเด็นเกี่ยวกับ
งบประมาณ และการเก็บเงินศึกษาจากเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จึงทำให้
พระราชบัญญัตินี้ตกไป (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ศ.2/2)

การประกาศใช้กฎหมายการศึกษาประสพผลสำเร็จในสมัยของเจ้าพระยา
ธรรมศักดิ์มนตรี ดำรงตำแหน่งเสนาบดีสืบต่อจากเจ้าพระยาพระเสด็จฯ (พ.ศ. 2459 -
2468) ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากความมุ่งมั่นของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ประกอบกับ
ความจำเป็นทางการเมืองการปกครองที่เกิดขึ้นในช่วงนั้น จึงได้มีการประกาศใช้
พระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับแรกในวันที่ 1 กันยายน 2464 โดยมีผลบังคับใช้ตั้งแต่ วันที่
1 ตุลาคม 2464 เป็นต้นไป (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ศ.2/5) และต่อมาใน
ปี พ.ศ. 2473 ได้มีการแก้ไขเพิ่มเติม โดยให้ยกเลิกการเก็บเงินศึกษาชด และให้ใช้
ทุนทรัพย์ของประชาชน และเงินงบประมาณแผ่นดินแทน (กระทรวงศึกษาธิการ, 2475)

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 เจตนารมณ์ประการหนึ่ง
ของคณะราษฎร คือ การขยายการศึกษาระดับประถมศึกษาออกไปให้แพร่หลายดังข้อความ
ที่ปรากฏในหลัก 1 ใน 6 ประการ รัฐธรรมนูญ และนโยบายการศึกษาของรัฐบาล
คณะต่าง ๆ ที่เข้ามาบริหารประเทศในช่วงดังกล่าว ดังนั้นจึงได้มีการออกร่างพระราชบัญญัติ
ประถมศึกษาชั้นใหม่ ทั้งนี้เพื่อต้องการแก้ไขข้อบกพร่องบางประการของพระราชบัญญัติ
ประถมศึกษา พ.ศ. 2464 และฉบับแก้ไขที่มีความรัดกุม และเหมาะสมกับกาลสมัยยิ่งขึ้น
โดยใช้เวลาในการยกร่าง 1 ปี จึงสำเร็จเรียบร้อย และได้เสนอให้ที่ประชุมสภาผู้แทน
ราษฎรพิจารณารับหลักการถึงวาระที่ 3 จึงได้ประกาศใช้ "พระราชบัญญัติประถมศึกษา
พุทธศักราช 2476" (วันทนา เดิศจินโทส, 2529) และต่อมาในปี พ.ศ. 2483 ได้มี

การประกาศใช้ "พระราชบัญญัติประถมศึกษา (ฉบับที่ 2) พุทธศักราช 2483" เมื่อวันที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2483 ซึ่งมีผลบังคับใช้วันที่ 31 ธันวาคม 2483 ทั้งนี้เพื่อกำหนดเพิ่มเติมข้อความบางมาตราของพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478 (ราชกิจจานุเบกษา, 2483)

ดังนั้นการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาของประเทศไทย ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนกระทั่งสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2488 ได้ดำเนินการตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2484 พระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478 ตลอดจนพระราชบัญญัติประถมศึกษาฉบับแก้ไขปรับปรุงบทบัญญัติต่าง ๆ ของพระราชบัญญัติทั้ง 2 ฉบับ ซึ่งพระราชบัญญัติแต่ละฉบับมีสาระสำคัญที่เกี่ยวเนื่องกับจุดมุ่งหมาย และแนวทางในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาดังนี้

2.4.1 พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2484

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2484 แบ่งเนื้อหาออกเป็น 7 ลักษณะ 52 มาตรา (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ศ.2/5) สาระสำคัญที่กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา คือ ข้อความที่ปรากฏในบทนำ ความว่า

"... บัดนี้เป็นกาลสมควรจะจัดประถมศึกษาให้แพร่หลาย และเจริญยิ่งขึ้นในพระราชอาณาจักร . . ." จึงกำหนดให้ "มาตรา ๕ เด็กทุกคนที่มีอายุตั้งแต่ ๗ ปีบริบูรณ์ ต้องเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาจนอายุได้ ๑๔ ปีบริบูรณ์ . . ." และ "มาตรา ๗ เมื่อเด็กคนใดอายุได้ ๑๔ ปีบริบูรณ์ ยังอ่านและเขียนภาษาไทยไม่ได้พอสมควร ต้องเขียนเขตรที่ยังบังคับให้เรียนอยู่ในโรงเรียนออกไปอีก จนกว่าเด็กคนนั้นจะอ่านและเขียนภาษาไทยได้พอสมควร ยกเว้นแต่เด็กที่บกพร่องในส่วนกำลังความคิด ซึ่งเห็นได้ว่าคงจะเรียนให้ถึงฐานะดังนั้นไม่ได้" นอกจากนี้ในจดหมายราชการที่เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ มีไปถึงพระยาจักรปาณิศรวิเศษ ราชเลขาธิการ เพื่อชี้แจงรายละเอียดของร่างพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2484 เมื่อวันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2484 (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ศ.2/10) นั้น มีข้อความที่กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาภาคบังคับความว่า

อันว่าการศึกษาค้นหาวิธีการสอนแต่หนังสืออย่างเดิมาตามที่ว่าเท่านั้นไม่
 อ้อมกินความกว้างขวาง คือ การอบรมเด็กให้สมควรเป็นผู้ที่จะเป็นประโยชน์
 ตามอัธยาศัยของตน มีกรูหนังสือ ซึ่งเป็นเครื่องจดจำ และเป็นทางที่จะรู้
 กิจการได้ทั่ว ๆ ไป รู้จักคิดคำนวณ รู้เท่าถึงเหตุผลที่อยู่รอบ ๆ รู้จักประพฤตินิยม
 รู้จักบริหารร่างกาย และรู้จักทางที่จะถึงความจำเป็นอยู่ให้เจริญขึ้นตามสมควรที่
 จะเป็นได้ . . . ความต้องการคนเข้ารับราชการจะต้องมีอยู่ทุกเมื่อ แต่
 ราชการย่อมต้องการคนชนิดดีขึ้นเสมอจึงจะเทียมทันชาติที่เจริญได้
 ด้วยการเกณฑ์ศึกษานี้เองจะทำให้ได้คนที่สมควรอยู่ในราชการจริง ๆ ได้อยู่ใน
 ราชการ เพราะได้มีคนเลือกมาก ไม่ต้องพอใจอยู่แต่เท่าที่หาได้เช่นเวลานี้
 . . .

สำหรับแนวทางการจัดการศึกษาพิจารณาได้จากบทบัญญัติในมาตรา 33
 (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.6 ศ.2/5) ความว่า

. . . โรงเรียนประจำบาลทั้งปวงอยู่ได้ข้อบังคับของกระทรวงศึกษาธิการ
 เกี่ยวกว่เวลาโรงเรียน หลักสูตร หนังสือที่จะใช้ ระเบียบการปกครอง
 การเปิดโรงเรียนชั่วคราวเมื่อมีโรคระบาดเกิดขึ้น ความสมควรและ
 การสุขาภิบาลแห่งสถานที่ของโรงเรียน และสิ่งทั่วไปที่เกี่ยวแก่การสอน และ
 ความสะดวกของนักเรียน

ครูใหญ่และครูน้อยของโรงเรียนประจำบาล ผู้ว่าราชการจังหวัดเป็นผู้ตั้ง
 และถอน ด้วยความเห็นชอบของอุปราชหรือสมุหเทศาภิบาล

โดยสรุปในการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษา ตามพระราชบัญญัติประถมศึกษา
 พ.ศ. 2464 มีจุดมุ่งหมายที่สำคัญหลายประการ กล่าวคือ เพื่อยกระดับความรู้ของราษฎร
 ทั่วประเทศให้สูงขึ้นอย่างน้อยให้อ่านออก เขียนได้ เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการประกอบ
 อาชีพต่อไป รู้จักการคิดคำนวณ มีความคิดรอบคอบ มีเหตุผล มีความประพฤตินิยม
 มีสุขภาพแข็งแรง มีความรู้ในการพัฒนาอาชีพและความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น และเพื่อผลิต

บุคลากรที่มีความรู้ความสามารถให้แก่งานของรัฐ ส่วนแนวทางในการจัดการศึกษา ได้กล่าวถึงเฉพาะการจัดการศึกษาในโรงเรียนประชาบาล ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากการจัดการศึกษาในโรงเรียนรัฐบาลอยู่ภายใต้การกำกับดูแล ของรัฐบาลโดยตรง และในส่วนโรงเรียนราษฎร์ก็มีกฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับ เป็นการเฉพาะอยู่แล้ว จึงไม่ได้นำมา กล่าวถึงในพระราชบัญญัติฉบับนี้

4.2 พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2478

พระราชบัญญัติประถมศึกษา พุทธศักราช 2478 แบ่งเนื้อหาออกเป็น 8 หมวด 56 มาตรา (ราชกิจจานุเบกษา, 2478) และได้กล่าวถึงจุดมุ่งหมายการจัดการศึกษาไว้ในมาตรา 8 หมวด 1 ความว่า "เด็กทุกคนที่มีอายุย่างเข้าปีที่แปดต้องเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษาจนมีอายุย่างเข้าปีที่สิบห้า เว้นแต่มีความรู้สอบไล่ได้ประโยคประถมศึกษาตามหลักสูตรประถมศึกษาของกระทรวงธรรมการ หรือหลักสูตรอื่นที่รัฐมนตรีเห็นว่าเทียบเท่ากัน . . ." และในมาตรา 9 ได้กำหนดให้นายอำเภออาจยกเว้นให้กับเด็กที่ได้รับการศึกษา อยู่ในครอบครัวของตน แต่ "บิดามารดา หรือผู้ปกครองต้องส่งเด็กที่ได้รับการยกเว้นนั้นให้ กระทรวงอำเภอสอบไล่ความรู้ปีละหนึ่งครั้ง ถ้าปรากฏว่าเด็กนั้นไม่มีความรู้เพียงพอตาม หลักสูตรประถมศึกษาของกระทรวงธรรมการ หรือหลักสูตรอื่นที่รัฐมนตรีเห็นว่าเทียบเท่ากัน หรือมีเหตุอันอันสมควร ข้าหลวงประจำจังหวัดจะสั่งถอนการยกเว้นนั้นก็ได้" นอกจากนี้ กล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการจัดการศึกษาแล้ว พระราชบัญญัติฉบับนี้ยังได้กล่าวถึงแนวทางในการจัดการศึกษาไว้ค่อนข้างละเอียดกว่าฉบับก่อน ๆ โดยได้กำหนดไว้ใน มาตรา 35, 36 หมวด 3 มาตรา 41 หมวด 4 และมาตรา 46 หมวด 5 ดังนี้

มาตรา ๓๕ ภาคเรียน หลักสูตรการสอน หนังสือเครื่องใช้ในการสอน การเรียน วินัย ระเบียบการปกครองโรงเรียน ความสมควรและ การสุขาภิบาลแห่งสถานที่ของโรงเรียน ให้อยู่ภายใต้บังคับแห่งกฎกระทรวง

มาตรา ๓๖ นายอำเภอเป็นผู้ตั้งและถอนครูโรงเรียนประชาบาลด้วย ความเห็นชอบของข้าหลวงประจำจังหวัด คุณสมบัติและวิภูษณะของครูให้เป็นไปตามที่กำหนดไว้ในกฎกระทรวง

มาตรา ๘๑ ท้องถิ่นใดมีฐานะเป็นเทศบาลแล้วให้เทศบาลมีหน้าที่จัดตั้ง และดำรงโรงเรียนประถมศึกษาด้วยเงินรายได้ของเทศบาลนั้น และให้นำบทบัญญัติมาตรา ๓๕, ๓๖, . . . มาใช้บังคับโดยอนุโลม แต่อำนาจการตั้งและถอนครูตามมาตรา ๓๖ . . . ให้เป็นอำนาจของนายกมนตรีแห่งเทศบาลนั้น

มาตรา ๘๖ . . . (๒) โรงเรียนราษฎร์ ซึ่งรับเด็กที่มีอายุในเขตต์ บังคับตามพระราชบัญญัตินี้เข้าเรียน ในเรื่องครู ภาคเรียน เวลาเรียน หลักสูตรการสอน หนังสือเครื่องใช้ในการเรียน ระเบียบการปกครอง โรงเรียน การหยุดทำการสอนชั่วคราวเพราะเหตุจำเป็นใด ๆ ความสมควร และการสหภาพบาลแห่งสถานที่ของโรงเรียนให้อยู่ภายใต้บังคับแห่งกฎกระทรวง . . .

ดังนั้นจึงมุ่งหมายการจัดการศึกษาภาคบังคับในพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2478 คือ ต้องการให้มีที่จบการศึกษามีความรู้ ความสามารถตามที่กำหนดไว้ในหลักสูตรประถมศึกษา และหลักสูตรที่กระทรวงธรรมการรับรอง และเพื่อปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติประถมศึกษาที่บังคับใช้ก่อนหน้านี้นี้ให้มีความรัดกุม เหมาะสมกับกาลสมัยยิ่งขึ้น โดยกำหนดให้เด็กทุกคนที่มีอายุอย่างเข้าปีที่ ๖จนอายุอย่างเข้าปีที่ 15 ต้องเรียนอยู่ในโรงเรียนประถมศึกษา นอกจากสอบไล่ได้ประโยคประถมศึกษาและไม่บังคับให้เรียนต่อไปอีกเมื่ออายุพ้นเกณฑ์บังคับ ซึ่งแตกต่างจากพระราชบัญญัติประถมศึกษา พ.ศ. 2464 ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากความเร่งรีบในการขยายการศึกษาระดับประถมศึกษาของรัฐบาล "เพื่อให้ก้าวหน้าแพร่หลายได้ผลตามที่รัฐธรรมนูญต้องการ" (เนพนงษ์ บุญจิตราคุลย์ และธรรมรส ไซติกฤษ, 2527)

ประกอบกับประสบกับปัญหาที่เกี่ยวเนื่องกับปัจจัยสนับสนุนอื่น ๆ ซึ่งจะได้กล่าวถึงโดยละเอียดต่อไป ส่วนแนวทางการจัดการศึกษาได้ออกกล่าวถึงในแต่ละประเภทโรงเรียน โดยอาศัยกฎกระทรวงเป็นตัวกำหนดอีกครึ่งหนึ่ง

สาระสำคัญโดยสรุป คือ ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 - 2488 ได้มีรัฐบาลเข้ามาบริหารประเทศทั้งสิ้น 13 คณะ และมีกฎหมายสูงสุดในการปกครองประเทศ 2 ฉบับ สำหรับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาชั้น นั้น มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติประถมศึกษา 2 ฉบับ ซึ่งบทบัญญัติในรัฐธรรมนูญ นโยบายรัฐบาลแต่ละคณะ และพระราชบัญญัติประถมศึกษา มีจุดมุ่งหมายสำคัญ เพื่อให้ราษฎรมีความรู้ ความเข้าใจในการปกครองระบอบประชาธิปไตย รู้จักสิทธิหน้าที่ของพลเมืองดี มีความรู้ความสามารถในการประกอบอาชีพ อ่านออกเขียนได้ คิดคำนวณได้ มีสุขภาพแข็งแรงสมบูรณ์ และมีศีลธรรม โดยมีแนวทางการจัดการศึกษา คือ การขยายการศึกษาออกไปให้แพร่หลาย ปรับปรุงหลักสูตร ตำราเรียน ส่งเสริมการศึกษาด้านอาชีพ และส่งเสริมฐานะความเป็นอยู่ของครูให้ดีขึ้น ให้ความสำคัญกับการอบรมด้านศีลธรรม และการดูแลอนามัยของนักเรียน

จากจุดมุ่งหมาย และแนวทางการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาระดับประถมศึกษาดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่ามีลักษณะเป็นนามธรรม และกล่าวไว้อย่างกว้าง ๆ รวมไปถึงการจัดการศึกษาระดับอื่น ๆ สาคต่อการนำไปปฏิบัติ ดังนั้นเพื่อให้เกิดความชัดเจนต่อการดำเนินการจัดการศึกษา จุดมุ่งหมาย และแนวทางการจัดการศึกษา นี้ จะถูกนำไปตีความ และกำหนดรายละเอียดใหม่ให้มีลักษณะเป็นรูปธรรมมากขึ้น ด้วยการกำหนดไว้ในแผนการศึกษา และหลักสูตรประถมศึกษา ที่จัดทำขึ้นในช่วงเวลานั้น ๆ

สถาบันวิทยบริการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย